

Wiktor Szymborski

ORCID: 0000-0002-1827-2616
Uniwersytet Jagielloński

Podróż do Rosji biskupa Gawliny w świetle relacji spisanej przez jego kapelana o. Marcina Chrostowskiego¹

**Bishop Gawlina's Journey to Russia in the
Light of His Chaplain, Fr. Marcin Chrostowski's
Account**

Abstrakt

Celem artykułu jest zaprezentowanie niepublikowanej dotąd relacji przybliżającej podróż z Wielkiej Brytanii do ZSRR, podjętą przez biskupa połowego Józefa Gawlinę. Autorem relacji był dominikanin o. Marcin Chrostowski – kapelan bpa Gawliny, który towarzyszył mu w całej podróży. Tekst będący przedmiotem edycji jest przechowywany w spuściźnie o. Chrostowskiego w zbiorach Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie. Pewne jego pomniejsze fragmenty, które ogłoszono w biografii o. Chrostowskiego, pozbawione są jednakże komentarza krytycznego. Tekst poniższej edycji obejmuje fragment relacji przybliżający podróż z Wielkiej Brytanii do Teheranu, dalsza część, ukazująca kolejne jej etapy została zarówno wyczerpująco omówiona w literaturze, jak również ukazała się drukiem w publikacjach o. Chrostowskiego, które niedawno zostały ponownie wydane drukiem

1 Za trud przeczytania tekstu oraz życzliwe uwagi dotyczące tekstu autor składa wyrazy podziękowania Pani Annie Wiekłuk-Marianowskiej.

i opatrzone wnikliwym komentarzem przez Jerzego Myszora. Opis pióra o. Chrostowskiego daje możliwość wglądu w niezbrane szczegóły związane z przebiegiem samej trasy, osobami, z którymi stykał się biskup polowy oraz – co zrozumiałe – z warunkami, w jakich przyszło duchownym podróżować. Otrzymujemy opis podróży drogą morską na słynnych polskich transatlantykach „Sobieskim” i „Batorym” oraz podróży samolotem. I tak przebiegała ona z Greenock do Gibraltaru, następnie do Tokardi, drogą powietrzną poprzez Nigerię, Kamerun Francuski, Kongo Belgijskie, Sudan, aż do Kairu. Stamtąd dopiero przez Palestynę, Jordanię i Irak podróżnicy dotarli do Teheranu. Opis podróży pióra o. Chrostowskiego przynosi wiele nowych informacji, jest on też znacznie bardziej osobisty, nie jest pozbawiony emocjonalnych wątków czy wręcz słów podziwu kierowanych pod adresem bpa Gawliny. Dominikanin sporo uwagi poświęcił nie tylko na ukazanie kontaktów ze spotykanymi po drodze polskimi oficerami, ale i nie krył podziwu dla zmieniającej się i zaskakującej przyrody, którą obserwował z okien samolotu, podróżując nad Afryką.

Słowa kluczowe: Józef Gawlina, Marcin Chrostowski OP, dominikanie, II wojna światowa

Abstract

The aim of this article was to present a hitherto unpublished account of the journey from Great Britain to the USSR undertaken by Military Ordinariate Józef Gawlina. The account was written by a Dominican friar, Marcin Chrostowski, who was Bishop Gawlina's chaplain and accompanied him throughout the journey. The edited text is kept in friar Chrostowski's legacy in the collection of the Archives of the Polish Dominican Province in Krakow. Some minor fragments of it have been published in Fr. Marcin Chrostowski's biography, but without a critical commentary. The text of the following edition includes an excerpt from the account of the journey from Britain to Tehran; the rest, showing the subsequent stages of the journey, has been exhaustively discussed in the literature and appeared in print, in publications by friar Chrostowski, which have recently been reprinted and provided with an insightful commentary by Jerzy Myszor. The description by friar Marcin Chrostowski provides an insight into the unknown details of the route itself, the people with whom the ordinate encountered, and – understandably – the conditions in which the two clergymen had to travel. We get a description of a journey by sea on the famous Polish transatlantic ships, Sobieski and Batory. And so it ran from Greenock to Gibraltar, then to Takoradi, by air through Nigeria, French Cameroon, Belgian Congo, Sudan and on to Cairo. From there it was only through Palestine, Jordan and Iraq that the travelers reached Tehran. The description by friar Chrostowski brings a lot of new information. It is also much more personal, and it is not devoid of emotional elements

or even words of admiration directed at Bishop Gawlina. The Dominican devoted a lot of attention not only to showing the contacts with Polish officers they met along the way, but also did not hide his admiration for the changing and surprising nature he observed from the windows of the plane, traveling over Africa.

Keywords: Józef Gawlina, Marcin Chrostowski OP, Dominicans, World War II

Podróż biskupa polowego Polskich Sił Zbrojnych Józefa Gawliny do Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich była wydarzeniem bezprecedensowym i niezwykle ważnym nie tylko dla organizacji sieci duszpasterstwa wojskowego w przyszłej armii gen. Władysława Andersa, ale przede wszystkim dla morale Polaków doświadczonych wywózkami w głąb Rosji sowieckiej. Powyższy temat doczekał się licznych opracowań w literaturze przedmiotu, na szczególne wyróżnienie zasługują erudycyjne studia pióra Jerzego Myszora². Spośród rozlicznych źródeł przybliżających ten epizod z czasów II wojny światowej, najważniejsze znaczenie bezdyskusyjnie posiada relacja samego biskupa Gawliny odnotowana w jego *Wspomnieniach*³, a także w prowadzonym przezeń dzienniku, którego fragmenty, obejmujące lata 1939–1945, zostały niedawno ogłoszone drukiem. W zbiorach Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie znajduje się tekst, który uzupełnia naszą wiedzę o początkowym okresie podróży, obejmującym okres od wyruszenia z Wielkiej Brytanii, aż do osiągnięcia Teheranu. Relacja

- 2 *Vide*: szerzej *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, edycja dokumentów i wprowadzenie Jerzy Myszor (Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2013). Spośród licznej literatury przybliżającej postać biskupa polowego Wojska Polskiego (zestawionej w przytoczonej wyżej publikacji J. Myszora) warto wspomnieć także o jego biogramach: Zbigniew Mierzwiński, *Generałowie II Rzeczypospolitej* (Warszawa: Wydawnictwo Polonia, 1990), t. 1, 97–111; Piotr Nitecki, *Biskupi kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny* (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 2000), 110; Mieczysław Pater, „Gawlina Józef Feliks (1892–1964)”, w *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. Mieczysław Pater, (Katowice: Księgarnia Świętego Jacka, 1996), 111–112; Piotr J. Badura, „Gawlina Józef Feliks (1892–1964), biskup polowy WP, arcybiskup tyt., popularyzator teologii”, w *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 5 1918–1981 A–J, red. Ludwik Grzebień, (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1983), 429–432; Franciszek Galewicz, „Gawlina Józef Feliks (1892–1964)”, w *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, t. 1 A–J, red. Ryszard Bender, (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1994), 138–139.
- 3 *Vide*: szerzej opis działań poprzedzających wyruszenie do ZSRR oraz sam pobyt w tym kraju: Arcybiskup Józef Gawlina, *Wspomnienia*, wstęp abp. Szczepan Wesoły, oprac. i przypisami opatrzył Jerzy Myszor, (Katowice: Księgarnia św. Jacka, 2004), 232 i n.

ta, znacznie bardziej osobista (nie pozbawiona emocjonalnych wątków czy słów podziwu kierowanych pod adresem jego eminencji) jest także dokładniejsza niż lakoniczny opis pochodzący z *Dziennika*. Pozwala ona na przyjrzenie się np. temu, w jakich warunkach podróżował biskup Gawlina. Uzyskujemy także szereg informacji o osobach, z którymi zetknął się wówczas biskup polowy, a których nie wzmiankują zarówno *Wspomnienia*, jak i *Dziennik*. Tekst ten, pióra kapelana bp Gawliny – o. Marcina Chrostowskiego, w pełni zasługuje na krytyczną edycję. Należy nadmienić, że poniżej zamieszczono jedynie początkowy fragment tejże relacji, obejmujący okres od momentu opuszczenia Wysp Brytyjskich aż do dnia przybycia Jego Eminencji do Teheranu. Zrezygnowano z edycji całej relacji, bowiem od momentu przybycia do Teheranu dokładnie pokrywa się ona z ogłoszonymi drukiem publikacjami o. Marcina Chrostowskiego, które zostały niedawno przypomniane i opatrzone wnikliwym komentarzem przez Jerzego Myszora⁴.

Warto chwilę uwagi poświęcić osobie autora poniższych wspomnień – o. Marcinowi Chrostowskiemu⁵. O autorze tekstu tak pisał wybitny dominikański filozof Józef Bocheński:

Ale w czasie wojny ks. Gawlina odkrył zupełnie inny gatunek zakonników. Aby tylko jeden przykład przytoczyć, nas, dominikanów było w wojsku polskim za granicą trzech, a z tych trzech dwóch, obaj moi koledzy: o. Marcin Chrostowski i o. Studziński, dostali *Virtuti Militari*. Otóż po zwycięskiej

-
- 4 *Vide*: szerzej Marcin Chrostowski, „Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – po 12 VIII 1942)”, w *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, Dokument nr 65, edycja dokumentów i wprowadzenie Jerzy Myszor (Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2013), 204–242; tekst pierwotnie ogłoszony drukiem: Marcin Chrostowski, „Ks. Biskup Gawlina wśród Wojska Polskiego w Rosji. Notatki z podróży”, w *Ks. Biskup J. Gawlina wśród Wojska Polskiego w Rosji*, (Brighton: Nakł. Collegium Marianum, 1970), 5–16; idem, „Wspomnienia z podróży do ZSRR (kwiecień–sierpień 1942)”, w *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, Dokument nr 66, edycja dokumentów i wprowadzenie Jerzy Myszor (Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2013), 242–246; tekst pierwotnie ogłoszony drukiem Marcin Chrostowski, „Biskup Polowy w ZSRR”, w *Rozkaz Wewnętrzny. Do katolickiego Duchowieństwa Polskich Sił Zbrojnych* 9/30 (1946): 90–91; *vide*: też kolejne wydanie tekstu w pracy: Marcin Chrostowski, „Biskup Polowy WP w ZSRR”, w *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej w świetle dokumentów i rozporządzeń Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, cz. II*, zebrał i oprac. Andrzej Czesław Żak, Marek Wesołowski, (Warszawa: Akademia Obrony Narodowej, 2008), 360–364. Należy podkreślić, że czas podróży do Teheranu, tak wnikliwie opisany w poniższej relacji, we wspomnieniach z podróży zajmuje raptem jeden akapit.
- 5 O samym o. Marcinie *vide*: Wiktor Szymborski, „Konferencja Ojca Marcina Chrostowskiego wygłoszona w obozie w Rothesay. Przyczynek do życia religijnego oficerów przebywających na wyspie Bute”, *Nasza Przeszość* 134 (2020): 241–242; idem, „Sermons of Dominican Marcin Bronisław Chrostowski Delivered during World War II”, *Folia Historica Cracoviensia* 26/2 (2020): 106–110 (tam dalsza literatura).

bitwie to odznaczenie dostaje jeden człowiek na batalion, aby je otrzymać, kapelan musi być autentycznie bohaterem⁶.

Ojciec Chrostowski, zanim wstąpił do Zakonu Braci Kaznodziejów, brał udział w kampanii 1920 roku, walcząc z bolszewikami. Następnie, studiował w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, po czym przygotował dysertację doktorską na Wydziale Rolniczym Uniwersytetu Jagiellońskiego⁷. W 1933 roku przyjął habit dominikański i związał się z Zakonem Braci Kaznodziejów. W czasie II wojny światowej był początkowo kapelanem pomocniczym Stacji Zbornej w Carpiagne we Francji, po ewakuacji do Wielkiej Brytanii pełnił posługę duszpasterską w obozie w Rothesay, po czym skierowany został do kurii Biskupa Polowego. Jako kapelan biskupa polowego odbył z nim pamiętną podróż do ZSRR, po czym przebywał w Ziemi Świętej, skąd został przeniesiony do Wielkiej Brytanii. Jego dalsze koleje życia związane są z 9. Batalionem Strzelców Flandryjskich 1. Dywizji Pancерnej gen. Stanisława Maczka. Koniec wojny zastał go w Rzeszy, wśród polskich żołnierzy. Powróciwszy do kraju pełnił posługę duszpasterską między innymi w Szpitalu im. Franciszka Raszei w Poznaniu. Z Wielkopolski został przeniesiony, kiedy z ambony publicznie wypowiedział słowa: „Ludzie nie przejmujcie się! Kościół przeżył Nerona, Kościół przeżył Hitlera, Kościół przeżyje Stalina!”. W 1961 roku opuścił kraj i udał się do Australii, by być misjonarzem Polonii w Melbourne. Wrócił do ojczyzny w 1974 roku po tym, jak zdiagnozowano u niego śmiertelną chorobę.

Wśród dokumentów przechowywanych w spuściznie o. Marcina znajdują się pewne pomniejsze pisma, w których wzmiankował on podróż do ZSRR odbytą wraz z biskupem polowym. I tak wspominał o tym, pisząc wypracowanie z języka angielskiego, kiedy to szlifował znajomość języka. Wymienia w nim podróż morską odbytą M/S „Sobieskim” z Greenock do Gibraltaru, skąd po kilku dniach oczekiwania wyruszyli w kierunku wschodniej Afryki, by po 10 dniach dotrzeć do Tokardi. Następny etap podróży do Kairu zajął drogą lotniczą trzy dni. Jak nadmieniał, ten etap był dlań szczególnie interesujący, bowiem w drodze do Egiptu przelatywali nad Nigerią, Kamerunem Francuskim, Kongiem Belgijskim, Sudanem. Do Kairu dotarli 4 marca, a cztery tygodnie później, przez Palestynę,

6 Józef Bocheński, *Wspomnienia* (Kraków: „Philed”, 1994), 137.

7 Dysertacja doktorska pt. *Badania nad stratami azotu z odchodów zwierząt i z obornika* została wysoko oceniona przez recenzentów. Na temat studiów i pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim *vide*: Wiktor Szymborski, *Życie i działalność wojskowa o. Marcina Chrostowskiego – uwagi wstępne*, w druku.

Jordanię i Irak, przedostali się do Teheranu⁸. Informacje te pokrywają się z relacją będącą przedmiotem niniejszej edycji. Pewne jej fragmenty zostały przedrukowane w biografii o. Chrostowskiego, autorstwa Haliny Gallus i Eleonory Mikołajczak. Należy jednakże podkreślić, że nie była to edycja krytyczna, zabrakło w niej podjęcia próby identyfikacji osób czy miejsc. Z tych względów podjęto decyzję o wydaniu całej tej relacji do momentu, kiedy ojciec kapelan wspomina o dotarciu do Teheranu, gdyż wówczas tekst pokrywa się z jego rozprawami ogłoszonymi drukiem.

Edycja

Przygotowując edycję opisu podróży, starano się uwzględnić zasady i postulaty zawarte w *Materiałach do instrukcji wydawniczej dla źródeł do dziejów najnowszych Polski*⁹. W myśl postulatów znajdujących się w instrukcji, uwspółcześiono pisownię i interpunkcję. Informacje biograficzne zawarte w komentarzach zostały zredukowane do najważniejszych wydarzeń związanych z czasami II wojny światowej, ponieważ znaczna część przytaczanych przez o. Marcina Chrostowskiego postaci doczekała się licznych wzmianek w literaturze przedmiotu, a nawet biografii. W odsyłaczach zamieszczono ważniejszą literaturę przybliżającą poszczególne postaci.

Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, rkps
Sygnatura Ao, 1511, msp

Edycje fragmentów:

Halina Gallus, Eleonora Mikołajczak, *Ojciec Marcin Chrostowski*, (Poznań: Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, 2001), 96, 98, 99–102, 104, 106–107, 111, 112–115

Ave Maria

8 Także i w tym przypadku informacje są nader lakoniczne, mieszczą się na dwóch stronach szkolnego zeszytu *vide*: Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Spuścizna o. Marcina Chrostowskiego, sygnatura 1508, [brak paginacji].

9 *Materiały do instrukcji wydawniczej dla źródeł do dziejów najnowszych Polski*, oprac. S. Kalabiński, F. Tych, (Warszawa 1958 [maszynopis powielany]), w Janusz Tandecki, Krzysztof Kopiński, *Edytorstwo źródeł historycznych*, (Warszawa: PAN, 2014), 413–447.

We wtorek, dn[ia] 27 stycznia 1942 r.¹⁰ pożegnaliśmy się na stacji Euston z ks. kanclerzem kurii B. Michalskim¹¹, ks. kap[elanem] d[okto] rem. Platerem¹² i na długi, nieokreślony czas opuściliśmy Londyn¹³.

-
- 10 *Vide*: „«Itinerarium Gawliny» (styczeń–wrzesień 1942)”, w *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, edycja dokumentów i wprowadzenie Jerzy Myszor (Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2013), 53.
- 11 Bronisław Michalski (1792–1968), kapelan Wojska Polskiego od 1918 r., następnie pracownik Kurii Polowej, zaangażowany w organizację ucieczek polskich żołnierzy z obozów internowania w Kiskunlacháza i Dömsöd, od 5 IV 1940 r. kanclerz Kurii Polowej, wikariusz generalny i dziekan Polskich Sił Zbrojnych we Francji, wikariusz generalny Polskich Sił Zbrojnych w Wielkiej Brytanii. *Vide*: przypis nr 251 Józef Gawlina, *In viam pacis. Dziennik Biskupa Polowego Wojska Polskiego 1939–1945*, wstęp i opracowanie: ks. Jerzy Myszor, (Katowice: Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. prof. Wincentego Myszora, Księgarnia św. Jacka, 2019), 125; Jan Szkatuła, „I ja z nimi byłem”, w *Wspomnienia wojenne kapelanów wojskowych 1939–1945*, red. Julian Humeński, (Warszawa: Wydawnictwo Caritas, 1974), 444; Adam F. Studziński, *Wspomnienia kapelana Pułku 4 Pancernego „Skorpion” spod Monte Cassino* (Kraków: Wydaw. i Reklama K&Z Nowakowscy, 1998); 390; Marek Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie gen. Władysława Andersa*, (Kielce: „Color Press”, 2004), 118–119, 139; Zbigniew Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie gen. Władysława Andersa 1941–1947* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2009), 251, 253–254; Zofia Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych II Rzeczypospolitej* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000), 262, 278, 279, 282; *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej*, cz. II, *passim*; *Dziennik czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza 1939–1947*, t. I: 1939–1942, oprac. Jacek Piotrowski, (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004), *passim*.
- 12 Leon Broel-Plater (1897–1939) kapelan WP od 1934 r., w 1939 r. był delegatem Biskupa Polowego w Naczelnym Dowództwie, we wrześniu 1939 r. był kapelanem Głównej Kwatery Naczelnego Wodza, X–XII 1939 r. kapelan obozu w Coëtquidan we Francji, w 1940 r. kierował duszpasterstwem Polskich Sił Powietrznych, po 1945 r. pełnił obowiązki wikariusza generalnego Wielkiej Brytanii i Francji oraz kapelana Prezydenta RP, *vide*: Gawlina, *In viam pacis*, 44; Alojzy F. Kowalkowski, „Duszpasterstwo Polskich sił powietrznych we Francji i w Wielkiej Brytanii 1939–1945”, *Studia Pelplińskie* 10 (1979): 156, 159–160, 163, 165, 166, 172, 184; Szkatuła, *I ja z nimi byłem*, 444; Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 139; Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych*, 277, 282; „XIII Obsada etatowa katolickiego duszpasterstwa wojskowego wg etatów pokojowych Kurii Polowej i okręgów korpusów oraz przydziałów mobilizacyjnych”, w *Kapelani Wrześniowi. Służba duszpasterska w Wojsku Polskim w 1939 r. Dokumenty, relacje, opracowania*, oprac. i red. Wiesław Jan Wysocki, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001), 500; *XXVI Biogramy kapelanów wrześniowych*, w *ibidem*, 568–569; *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej*, cz. II, 51; *Dziennik czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza 1939–1947*, t. II: 1939–1942, oprac. Jacek Piotrowski (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004), *passim*.
- 13 Zdanie tożsame z publikacją Chrostowskiego, „Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – po 12 VIII 1942)”, w *Ks. Biskup J. Gawlina wśród Wojska Polskiego w Rosji*, praca przedrukowana w publikacji: *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, dokument nr 65, edycja dokumentów i wprowadzenie Jerzy Myszor, (Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2013), 204 (poniżej cytowana będzie edycja ks. Myszora opatrzona erudycyjnymi

Z pewnym opóźnieniem, około 2 godzin, przybyliśmy wieczorem do Glasgow. Z trudnością udało się znaleźć tragarza do naszego bagażu, a następnie także pojechać do ks. prał[ata] Mędlewskiego¹⁴. Przed 10-tą wieczorem byliśmy dopiero w klasztorze i ponieważ było dużo spraw do omówienia, późno udaliśmy się na spoczynek.

Nazajutrz w środę po bardzo wczesnych Mszach św. pojechaliśmy wynajętym samochodem na Vincent Place do biura transportowego R.A.F.-u¹⁵. Według otrzymanych w liście do J[ego] E[minencji] instrukcji z naszego attachatu w Londynie, miano podać nam tu dalsze szczegóły podróży. O godzinie 8-mej rano biuro było jeszcze nieczynne, ale sprzątający żołnierz zameldował J[ego] E[minencję] i mnie oficerowi lotnictwa, który przyjął nas w łóżku. Ze zdziwieniem dowiedzieliśmy się, że za niecałą godzinę odchodzi pociąg, którym mamy jechać do porta Goureck¹⁶ i tam już w południe wejść na statek¹⁷.

Po krótkim, chwała Bogu, szukaniu znaleźliśmy taksówkę i wróciliśmy do klasztoru, aby się przebrać i przygotować do drogi. Z braku czasu tą samą taksówką pojechaliśmy wprost do Goureck¹⁸. Na przystani przyjął nas grzecznie oficer transportowy P[an] G. Sutton i pozwolił nam jeszcze wyjść na miasto. Korzystając ze sposobności, załatwiliśmy jeszcze trochę zakupów, J[ego] E[minencja] poszedł do fryzjera itd. Należało wyjaśnić również władzom angielskim, kto nas wysyła, bo okazało się, że nie było nas na liście pasażerów. Rewizja bagażu była bardzo powierzchowna, sprawdzanie dokumentów pobieżne i koło godziny 1 po południu wsiedliśmy na holownik, który przez długi czas czekał na transporty marynarzy i żołnierzy angielskich¹⁹.

przypisami). *Vide*: też wzmianki o podróży do Glasgow: Gawlina, *In viam pacis*, 339; *vide*: też wzmianki o wyjeździe zawarte w Dzienniku bp Gawliny: *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, [w:] *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, Dokument nr 69, edycja dokumentów i wprowadzenie Jerzy Myszor, (Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2013), 264.

14 *Vide*: *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 265; Nikodem Mędlewski (1892–1967) *vide*: przypis nr 222 Gawlina, *In viam pacis*, 121; *vide*: też wzmianki o podróży do Glasgow: Gawlina, *In viam pacis*, 121; *Dziennik czynności Prezydenta RP*, t. I, 184, 204, 221.

15 Royal Air Force Królewskie Siły Powietrzne.

16 *Vide*: Gourock.

17 *Vide*: Gawlina, *In viam pacis*, 339.

18 *Vide*: *ibidem*.

19 Powyższe akapity niemal tożsame z fragmentem rkps o Chrostowskiego zamieszczonym w pracy Gallus, Mikołajczak, *Ojciec Marcin Chrostowski*, 96.

Dopiero koło godziny 5 po południu podpłynęliśmy do stojącego na redzie „Sobieskiego”²⁰. Wiedząc już w porcie, jakim statkiem mamy płynąć, czekaliśmy niecierpliwie chwili stanięcia na pokładzie polskiego wolnego statku. Na „Sobieskim” nie wiadano, że J[ego] E[minencja] ma płynąć²¹ jako jego pasażer, więc nie przygotowano odpowiedniej celi, a tylko Anglicy wyznaczili nam czteroosobową kajutę wraz z dwoma innymi pasażerami: inżynierem amerykańskim Juliuszem Lawrans²² i angielskim żydkiem Harrimannem²³.

Bardzo serdecznie i gościnnie zajął się nami ks. kap[elan] Jan Nowicki²⁴. Spowodował, że nie chodziliśmy do wspólnej jadalni, ale jedliśmy w sali kapitana i wyższych oficerów statku wraz z kilkoma starszymi oficerami angielskimi.

Cały następny dzień (czwartek) upłynął na przyjmowaniu na statek marynarzy, wojska, towarów. Powoli nawiązywaliśmy znajomości z załogą: kapitanem statku Knotgenem²⁵ – bardzo doświadczonym

20 Odnośnie do podróży M/S „Sobieskim” *vide*: wzmiankę zawarte w tekście bp Gawliny: Józef Gawlina, *Biskup Polowy na Wschodzie Biblijnym* (Michigan: nakł. Seminarium Polskiego Orchard Lake, 1943), 9, praca przedrukowana w oryginalnej formie w publikacji: Józef Feliks Gawlina *Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych*, oprac. Andrzej Krzysztof Kunert, t. III *Przemówienia-pisma-rozkazy 1939–1945*, (Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, „Adiutor”, 2002), aneks II, 563 (tekst oryg. 9). Opis podróży do Moskwy zawarty w powyższej publikacji bp Gawliny jest bardzo lakoniczny, odnotowuje kraje, przez które przejeżdżali, oraz mszę w Iranie, w dalszej kolejności omawia pobyt w ZSRR. *Vide*: Gawlina, *In viam pacis*, 339–340. *Vide*: wykaz tras, jakie pokonał „Sobieski”: Jan Kazimierz Sawicki, *Podróże polskich statków 1939–1945* (Gdynia: PTN, 1989), 83.

21 Gawlina, *Wspomnienia*, 238.

22 *Vide*: wzmiankę o podróży z Amerykaninem Lawrenceem *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 265; Gawlina, *In viam pacis*, 340.

23 *Vide*: *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 265; *vide*: wzmianki o rozmowach pomiędzy biskupem a współtowarzyszem podróży: *ibidem*, 267–268; Gawlina, *In viam pacis*, 340, 341.

24 *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 265; Gawlina, *In viam pacis*, 340; *vide*: też Jerzy Drzemczewski, Ślebioda Tadeusz, *Transatlantyki polskie* (Gdynia: Pomorska Oficyna Wydawniczo-Reklamowa, 2004), 168, 312; ks. Jan Nowicki odznaczony został Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami, „Krzyże Zasługi z Mieczami dla Polskiej Marynarki Handlowej” [b.a.], *Poland on the Seas. Polska na morzach 5/34 (1943)*: 11.

25 Zdenko Knötgen (1892–1965), kapitan żegluga wielkiej, odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi z Mieczami, dwukrotnie D.S.C. [Distinguished Service Cross] i O.B.E. [Order of British Empire]. *Vide*: *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 265; Gawlina, *In viam pacis*, 340; „Krzyże Zasługi z Mieczami dla Polskiej Marynarki Handlowej”, 10–11; *vide*: Drzemczewski, Ślebioda, *Transatlantyki polskie*, 35, 164, 165, 170–172, 278, 282, 288, 308, 311. Kolekcjonerska pasja kapitana (zbieranie motyli) spowodowała, że przyjął kapitulację oddziału japońskiego w Singapurze, przez przypadek bowiem dosłownie wpadł na druty obozu i przyjął kapitulację pułkownika japońskiego, który przekazał kapitanowi swój miecz, *ibidem*, 171.

marynarzem, inż. Bończewskim b[ardzo] uprzejmym, który odstąpił nam swoje siatki przeciw moskitom, 1 oficerem nawigacyjnym kap. Słowikowskim²⁶, oficerem mechanikiem Rud. Welmanem, b[ardzo] wesołym, prostym i naturalnym intendentem (purser) Janem Sułkiem²⁷, oraz Siudą²⁸, oficerem Tadeuszem Rakowiczem, który ofiarował nam hełmy tropikalne.

W piątek²⁹ nad ranem odplynęliśmy z portu przy złej pogodzie, silnym wietrze i dużej fali. Dość długo opierałem się mdłościom, ale po próbnym alarmie z pasami ratunkowymi bluznąłem zupą na pokład. Jeszcze kilka razy, zanim się morze nie uspokoiło, męczyłem się. Zdaje się, że większość ludzi chorowała na statku, bo do stołu zgłaszało się mało osób. J[ego] E[minencja] trzymał się doskonale.

Nasz konwój składał się z 2 statków: „Batorego” i „Sobieskiego”. Jako ochrona płynęły: uzbrojony statek handlowy, który opuścił nas po jednym dniu podróży, oraz kilka kontrtorpedowców³⁰ z początku 6, potem 3, a do Gibraltaru dopłynęły tylko dwa. Statki były silnie uzbrojone w działa i karabiny maszynowe przeciw atakom lotniczym. Posterunki obserwacyjne wypatrywały, czy nie zbliża się łódź podwodna³¹.

W niedzielę J[ego] E[minencja] odprawił przy ołtarzu w jadalni Mszę Św. dla załogi i katolików angielskich. W powszedni dzień Msze Św., z wyjątkiem czwartku, odprawialiśmy na kredensie w naszej jadalni.

26 Wiktor Słowikowski w wykazie personelu M/S „Sobieski” figuruje jako starszy mechanik; w 1930 r. ukończył Wydział Mechaniczny Państwowej Szkoły Morskiej w Gdyni; w czasie II wojny został odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami, Drzemczewski, Ślebioda, *Transatlantyki polskie*, 312; *Kadry morskie Rzeczypospolitej*, t. I *Polska Marynarka Handlowa Absolwenci Szkół Morskich 1922–1992*, red. Jan Kazimierz Sawicki (Gdynia: Wyższa Szkoła Morska, 1994), 9; „Krzyże Zasługi z Mieczami dla Polskiej Marynarki Handlowej”, 11.

27 W czasie wojny był intendentem na M/S „Sobieskim” i M/S „Batorym”, Drzemczewski, Ślebioda, *Transatlantyki polskie*, 304, 312.

28 Lech Siuda w czasie II wojny, jak i po jej zakończeniu pełnił obowiązki lekarza okrętowego; został odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami, Drzemczewski, Ślebioda, *Transatlantyki polskie*, 312; „Krzyże Zasługi z Mieczami dla Polskiej Marynarki Handlowej”, 11; Andrzej Kowalczyk, *Buk. Zarys dziejów miasta* (Poznań: Kantor Wydawniczy SAWW, 1989), 134–135.

29 30.01 – „Itinerarium Gawliny”, 53.

30 *Vide*: też wzmiankę o eskorcie 4 niszczycieli *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 265; Gawlina, *In viam pacis*, 340.

31 *Vide*: wzmiankę o ataku minami głębinowymi jednego z niszczycieli przed wplynięciem do Gibraltaru: Gawlina, *Wspomnienia*, 238; idem, *Biskup Polowy na Wschodzie Biblijnym*, 9.

Do Mszy Św. służył mi Marian Łysakowski, b[yły] nowicjusz karmeli-
tański ze Lwowa, znany mi jeszcze z Carpiagne³².

W poniedziałek 2 lutego (Oczyszczenie NMP) J[ego] E[minencja] miał Mszę Św. dla załogi, która nie mogła być w całości na nabożeństwie niedzielonym.

W środę podróż nasza szczęśliwie się skończyła. Już od wczesnego ranka widzieliśmy brzegi Hiszpanii, a około godz. 10-tej wpłynęliśmy do portu Gibraltaru³³, leżącego u stóp skalistej góry, zamienionej obecnie w twierdzę³⁴ z zadaniem straży przy bramie M[orza] Śródziemnomorskiego. W porcie duży ruch. Widzimy pancernik Malaya³⁵ – starszego typu, krążownik, łodzie podwodne, lotniskowce, ogromne wodnopławce. W górze krążą samoloty wzlatające z pobliskiego lotniska.

Na razie nie puszczają nikogo na brzeg, ale już następnego dnia, po długim wprawdzie czekaniu, pojechałem, na razie sam, do miasta. Łatwo odszukałem katedrę³⁶, ale biskupa nie było na miejscu³⁷. Pojechał na kilka dni do Tangeru³⁸. Miasto ładne, roślinnością i stylem przypomina Włochy. Ruch na ulicach ożywiony, sklepy obficie zaopatrzone, żywności pod dostatkiem, owoce b[ardzo] tanie (pomarańcze 2 d³⁹; ogromne grapefruity, figi itp.). Język hiszpański, ale w sklepach na ogół można rozmówić się po angielsku.

32 Obóz wojskowy położony w pobliżu Marsylii. O. Marcin Chrostowski był kapłanem w obozie polskim w Carpiagne Bocheński, *Wspomnienia*, 153.

33 4–10 lutego, pobyt w Gibraltarze *vide*: „«Itinerarium Gawliny»”, 53.

34 Odnosnie do XX wiecznych umocnień Gibraltaru *vide*: szerzej Daren Fa, Clive Finlayson, *The Fortifications of Gibraltar 1068–1945*, illustrated by Adam Hook, Osprey Publishing. Fortress no 52 (Oxford–New York, Osprey Publishing Midland House, 2006), 45–52; Joseph Erich Kaufmann, Robert M. Jurga, *Twierdza Europa. Europejskie fortyfikacje w II wojnie światowej*, przekład Sławomir Kędzierski, (Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2013), 242–243, 246–247, 252–253, *vide*: też plan umocnień *ibidem*, 264–265.

35 HMS „Malaya” pancernik typu Queen Elizabeth, uczestniczył w bitwie jutlandzkiej w 1916 r. *Vide*: <https://www.battleships-cruisers.co.uk/malaya.htm>; <https://web.archive.org/web/20070522081526/http://www.royal-navy.org/warships/period-11/index.php?name=2#212> (dostęp: 2.02.2021).

36 Pw. Najświętszej Maryi Panny Królowej; katedra anglikańska nosi wezwanie Trójcy Świętej.

37 Biskup Richard Joseph Fitzgerald (1881–1956), obowiązki biskupa pełnił w latach 1927–1956 *vide*: Gawlina, *In viam pacis*, 340; <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bfitz.html> (dostęp: 5.02.2021); <https://www.findagrave.com/memorial/169631813/richard-joseph-fitzgerald> (dostęp: 7.02.2021).

38 Stolica wikariatu apostołskiego Maroka Gawlina, *In viam pacis*, 340.

39 Dirham.

Dnia następnego dłuższe zwiedzanie miasta, E[minencja] ogląda katedrę⁴⁰, wstępujemy do pałacu. Wikariusz gen[eralny] m[on]s[ieu]r Grech⁴¹ częstuje nas kawą itd.⁴² Kapelan pomocniczy ks. Rappalle obwozi nas swym samochodem po nieście, pokazuje ślady bombardowania. Z daleka widzimy drogę do Hiszpanii, umocnienia, rowy, fortyfikacje, brzeg M[orza] Śródziemnego. Nieco sprawunków, zakupy owoców na drogę.

W piątek, 6.2 przenosimy się na angielski statek Royal Ulstennan⁴³, dużo mniejszy od „Sobieskiego”⁴⁴. Nasz statek bowiem wraca do Szkocji i żegnamy się z załem, wdzięczni za gościnność doznaną na „Sobieskim”. Tego wieczoru R[oyal] U[lstennan] odpływa na inne miejsce i już tylko z dala widzimy sylwetki obu drogich nam statków polskich. Na nasze dawne miejsce wpływa duży 2-kom[inowy] liniowiec angielski z uszkodzoną przez torpedę rufą. W Gibraltarze stoimy jeszcze kilka dni, wychodzimy na ląd; teraz spędzamy czas w towarzystwie ppor. Badeniego⁴⁵

40 Katedra Najświętszej Maryi Panny Królowej.

41 Zapewne wzmiankowany jest Carmelo Grech *vide*: szerzej <https://www.ministryforheritage.gi/heritage-and-antiquities/st-josephs-church-1081> (dostęp: 2.02.2021).

42 *Vide*: Gawlina, *In viam pacis*, 340.

43 Odnośnie do HMS Royal Ulstenman *vide*: *Pink List corrected to 5 p.m. 11th December, 1944*. Operations Division Naval Staff Admiralty 12th December, 1944, 28. Bp Gawlina we wspomnieniach odnotował podróż „Royal Scotsman”, brudnym stateczku, na którym przydzielono nam obydwu kajutę o 2 m. wysokości i takiej samej szerokości i długości”, Gawlina, *Wspomnienia*, 238.

44 *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 266; Gawlina, *In viam pacis*, 340.

45 *Vide*: też wzmiankę o spotkaniu z bp Gawliną i o. Chrostowskim na Gibraltarze, udziale we mszy sprawowanej przez bp *Autobiografia. Z ojcem Joachimem Badenim rozmawiają Artur Sporniak i Jan Strzałka* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2014), 166–167; Judyta Syrek, *Nie bój się żyć. Biografia ojca Joachima Badeniego* (Kraków: Wydawnictwa Znak, 2014), 161; Joachim Kazimierz Badeni (1912–2010) w latach 1939–1943 służył w Polskich Siłach Zbrojnych, w szeregach Strzelców Podhalańskich brał udział w walkach pod Narwikiem. Do zakonu dominikanów wstąpił w Wielkiej Brytanii, do Polski wrócił w 1947 r. W latach 1957–1974 prowadził duszpasterstwo akademickie w Poznaniu i Krakowie. *Vide*: szerzej Cyprian J. Wichrowicz OP, „Badeni Joachim Kazimierz (1912–2010), dominikanin, duszpasterz akademicki, popularyzator teologii”, w *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 10 2004–2013 A–Z, red. Tomasz Błaszczuk, Waldemar Gliński, Józef Mandziuk, (Warszawa, Wydawnictwo Instytutu Papieża Jana Pawła II w Warszawie, Biblioteki Narodowej i Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2019), 25–27; Marek Miławicki OP, *Dominikanie w Polsce po II wojnie światowej – stan badań*, w *Kościół w okowach. Komunistyczny aparat represji wobec Polskiej Prowincji Dominikanów*, red. Marek Miławicki OP, Michał Wenklar, (Kraków, Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015), *passim*; Józef Marecki, „Dominikanie krakowscy w świetle sprawozdań funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa z lat 1945–1956”, w *Kościół w okowach. Komunistyczny aparat represji wobec Polskiej Prowincji Dominikanów*, red. Marek Miławicki OP, Michał Wenklar, (Kraków, Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015), 255; Zofia Fenrych, „Interwencja Służby Bezpieczeństwa w dominikańskim

z Misji Wojskowej⁴⁶. Wzorowy katolik, szlachetny charakter. P[an] Badeni stara się uprzyjemnić nam pobyt w Gibraltarze⁴⁷.

Na statku otrzymaliśmy b[ardzo] małą, ciasną i niewygodną kajutę⁴⁸, ale po opuszczeniu statku przez oficerów armii przeniesiono nas do kajut 1-osobowych, gdzie było dużo lepiej⁴⁹. Msze Św. odprawialiśmy codziennie (z wyjątkiem soboty) z początku w sali klubowej, potem w saloniku dla pasażerów. Rano Counge⁵⁰ room wyglądał ogromnie brudno, ale nie było innego miejsca. Odżywienie dostateczne, choć dużo gorsze niż na „Sobieskim”.

W niedzielę było na Mszy Św. kilku oficerów, żołnierzy R.A.F.-u i marynarzy. Dopiero we wtorek dn. 10.2 o godz. 8 wieczorem wypłynęliśmy z portu pod osłoną nocy na pełne morze⁵¹. Teraz konwój składał się z 3 statków. „Batory”⁵² prowadził, za nim płynęły nasz i drugi linowiec o 2 kom[inach]⁵³. Podróż była nadal spokojna, 3 kontrtorpedowce i wodnopławowiec nie miały pracy. Codzienne próbne alarmy, ćwiczenia z pasami ratunkowymi. Dużo nowych pasażerów, ale są i tacy, którzy uprzednio byli na „Sobieskim”. Przy stole siedzimy ze Szkotami – m[iste]r Robertsonem i innymi, jadącymi do Afryki na różne urzędy państwowe

DA w Poznaniu w 1961 roku w świetle materiałów aparatu bezpieczeństwa”, w *Kościół w okowach. Komunistyczny aparat represji wobec Polskiej Prowincji Dominikanów*, red. Marek Miławicki OP, Michał Wenklar, (Kraków, Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015), 291, 298; Jan A. Spież OP, „Wydarzenia 23 listopada 1961 r. w klasztorze oo. Dominikanów w Poznaniu i ich konsekwencje”, w *Kościół w okowach. Komunistyczny aparat represji wobec Polskiej Prowincji Dominikanów*, red. Marek Miławicki OP, Michał Wenklar, (Kraków, Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015), 300, 301, 307, 310, 316; Katarzyna Jarkiewicz, „Specyfika formacji DA "Beczka" na tle funkcjonowania duszpasterstw akademickich w Krakowie”, w *Kościół w okowach. Komunistyczny aparat represji wobec Polskiej Prowincji Dominikanów*, red. Marek Miławicki OP, Michał Wenklar, (Kraków, Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015), 320, 323, 324, 327, 328; Józef Puciłowski OP, *Portrety imienne i bezimienne. Polscy dominikanie a безпеka 1945–1989*, (Kraków, Wydawnictwo Esprit, 2017), *passim*.

46 *Vide: Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 266; Gawlina, *In viam pacis*, 340.

47 *Vide: zapis: „Miłe wrażenie robi nasz oficer łącznikowy, hrabia Badeni. Wzorowy katolik, człowiek o głębokim życiu wewnętrznym. Chce wstąpić do dominikanów”*, Gawlina, *In viam pacis*, 340.

48 Kajuta miała kształt kwadratu o powierzchni 4 m², Gawlina, *In viam pacis*, 340.

49 *Vide: wzmiankę o warunkach podróżowania Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 266; Gawlina, *In viam pacis*, 340.

50 Zapewne błąd literowy, winno być: ‘Lounge’.

51 *Vide: „«Itinerarium Gawliny»”*, 53.

52 *Vide: informacje o trasach jakie pokonał Batory M/S „Batory” Sawicki, Podróże polskich statków*, 35.

53 *Vide: wzmiankę o konwoju Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 266–267; Gawlina, *In viam pacis*, 341.

lub stanowiska prywatne. Bardzo mili lotnicy nowozelandzcy i australijscy, a także Anglicy z przeznaczeniem do Kairu.

W poniedziałek dn. 13.2⁵⁴ pierwszy raz po 6 dniach podróży widzimy brzeg kolonii angielskiej Gambii⁵⁵. Wpływamy ostrożnie w rzekę Gambię i w dużej odległości od lądu stajemy przy mieście Batmurst (sic)⁵⁶. W porcie kilka statków, koło nas przepływają łodzie z tubylcami. Na brzegu widać jakieś składy, trochę innych budynków, szeroką piaszczystą plażę.

Następnego dnia o godz. 1 po południu opuszczamy Gambię⁵⁷ i znowu wypływamy na pełne morze, płynąc dla bezpieczeństwa linią łamaną.

We środę domyślamy się, że już blisko Freetown⁵⁸ w Sierra Leone, bo widzimy wypływające znaki, kilka statków handlowych portugalskich, potem zaczyna majaczyć wysoki brzeg. O godz. 18-tej wpływamy do portu Freetown⁵⁹.

Port ten ma obecnie duże znaczenie handlowe jako najbliższy Ameryce port angielski. W porcie rzeczywiście dużo statków, może 60, przeważnie handlowe, rozmaitych narodowości. Na brzegu widać bujną roślinność. Wkrótce podpłyną pierogi murzyńskie. Chłopcy skaczą do wody, nurkują za wrzuconymi monetami. Na sznurkach w koszykach kupuje się banany, pomarańcze, ananasy. Banany 1 d. pomarańcze 2 d. Na razie nikogo nie puszczają na ląd. Udało nam się porozumieć z kap[itaniem] „Batorego”, który wieczorem przyjechał do J[ego] E[minencji] z wizytą.

W piątek dn. 20.2. o godz. 10 rano zabrano nas szalupą na ląd. Przyjechał po nas kap[elan] Anglikański i kazał nas odwiedzić do pałacu biskupiego⁶⁰.

54 16.02. *vide*: „Itinerarium Gawliny”, 53.

55 Poniższy akapit niemal w identycznym brzmieniu został zamieszczony w publikacji: Gallus, Mikołajczak, *Ojciec Marcin Chrostowski*, 98. *Vide*: też informację Gawlina, *Wspomnienia*, 238.

56 Bathurst. *Vide*: wzmiankę o wpłynięciu do portu Bathurst 16 II *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 268; Gawlina, *In viam pacis*, 342. Bathurst stolica Gambii od 1965 r. obecnie nosi nazwę Bandżul.

57 *Vide*: „Itinerarium Gawliny”, 53.

58 Stolica i największe miasto Sierra Leone, które niepodległość uzyskało w 1961 r. *Vide*: też opis miasta we wspomnieniach Jerzego Rostworowskiego, *Moje drogi wojenne. Wspomnienia oficera Armii Brytyjskiej. Szkocja–Afryka Zachodnia–Normandia–Holandia–Niemcy 1940–1945*, wybór i oprac. Stanisław Jan Rostworowski i Wojciech Rostworowski, (Pruszków: AJAKS, 2016), 90–91, 135.

59 18.02 przybycie do Freetown, zejście na ląd 20.02 *vide*: „Itinerarium Gawliny”, 53; *vide*: wzmiankę o wpłynięciu do portu *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 268; Gawlina, *In viam pacis*, 342.

60 *Vide*: wzmiankę *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 269; Gawlina, *In viam pacis*, 343; odnośnie do archidiecezji *vide*: szerzej <https://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dfree.html>; odnośnie do anglikańskiej diecezji *vide*: <https://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dfree.html>.

Z pewnym przejęciem postawiłem pierwszy krok w życie na nowej części świata. Miasto Freetown przedstawiało dla nas zupełnie nowy obraz. Domki małe, ludność ubrana odpowiednio do gorącego klimatu, wielki upał. W nieobecności ks. b[isku]pa Kelley⁶¹, przyjął nas gościnnie wikariusz gen[eralny] Ks. Michał Mackey⁶² ze zgromadzenia Ducha św⁶³. Po niedługim czasie odwiedzili nas nasi oficerowi z kapitanem „Batorego” Deyczakowskim⁶⁴. Po południu wyszedłem na miasto, zwiedziłem oba klasztory, katolicką szkołę, poznałem b[ardzo] miłego murzynka.

Nasi oficerowie pokazali nam swoje kasyna, przedstawili się J[ego] E[minencji], ale niestety większość z nich była wtedy w buszach na ćwiczeniach⁶⁵. Wieczorem k[a]p[i]t[an] Żyliński zawiózł nas do kasyna oficerskiego, gdzie wspólnie z Bryg[adą] i kilku starszymi oficerami spożyliśmy kolację.

W sobotę po odprawieniu Mszy Św. w prywatnej kaplicy ks. biskupa odjechalśmy do portu, aby szalupą z „Batorego” popłynąć do statku⁶⁶. Na „Batorym”⁶⁷ mieliśmy wspaniałe kajuty⁶⁸, przyjęto nas bardzo gościnnie.

anglicancommunion.org/structures/member-churches/member-church/diocese.aspx?church=west-africa&dio=freetown-%28sierra-leone%29 (dostęp: 11.02.2021 r.).

- 61 Ambrose Kelly (1900–1952) wikariusz apostolski Sierra Leone od 1937, biskup Altava od 1937 r., arcybiskup Freetown i Bo od 1950 r. *vide*: <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bkell.html> (dostęp: 2.02.2021); <https://www.edwardians.org/roman-catholic-missions-in-sierra-leone-> (dostęp: 7.02.2021).
- 62 Michał Mackey (1899–1982), misjonarz w Afryce, Kanadzie *vide*: przypis nr 67 Gawlina, *In viam pacis*, 343.
- 63 Zgromadzenie Ducha Świętego pod opieką Niepokalanego Serca Maryi Panny – duchacze.
- 64 Zygmunt Deyczakowski (1905–1979), kapitan żeglugi wielkiej; został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi z Mieczami, Krzyżem Walecznych [członkowie załogi M/S „Chrobrego” zostali odznaczeni Krzyżami Walecznych jako pierwsi w Polskiej Marynarce Handlowej], brytyjskimi odznaczeniami D.S.C. [Distinguished Service Cross] O.B.E. [Order of British Empire]; dowodzony przezeń w 1939 r. S/S „Poznań” był ostatnim statkiem, jaki wy dostał się z Bałtyku i dotarł do Wielkiej Brytanii, miało to miejsce już po słynnej ucieczce ORP „Orzeł”. *Vide*: szerzej informacje biograficzne „Krzyże Zasługi z Mieczami dla Polskiej Marynarki Handlowej”, 10; Jerzy Pertek, *Dru-ga mała flota* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1983), 71–73, 100, 118–122, 125, 176, 332; idem, *Królewski Statek „Batory”* (Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1975), *passim*; Drzemczewski, Ślebioda, *Transatlantyki polskie*, 39, 42, 105, 139, 172, 184, 295, 303, 311, 314, 317; Jan Piwowski, *Flota spod Biało-Czerwonej* (Warszawa: „Nasza Księgarnia”, 1989), 72–73; Gawlina, *In viam pacis*, 343.
- 65 *Vide*: Gawlina, *In viam pacis*, 343; *vide*: też informację Gawlina, *Wspomnienia*, 238.
- 66 21.02 *vide*: też „«Itinerarium Gawliny»”, 53.
- 67 *Vide*: wzmiankę o przybyciu 18 lutego bp Gawliny, który udawał się w podróż do Tokardi: Pertek, *Królewski Statek „Batory”*, 127, 252; Sawicki, *Podróże polskich statków*, 35.
- 68 *Vide*: też informację Gawlina, *Wspomnienia*, 238.

P[an] kap[itan] Zygmunt Deyczakowski, również doskonały marynarz, inż. Kuske⁶⁹, intendenta Leodl⁷⁰, Mieczysław Rychter⁷¹ okazali nam dużo grzeczności. P[an] Sępoliński ofiarował J[ego] E[minencji] 50 fotografii dla propagandy. Wkrótce po południu opuściliśmy Freetown (grób białego człowieka)⁷² i wraz z „Royal Ulterman” i tylko jednym kontrtorpedowcem puściliśmy się w dalszą podróż do Złotego Wybrzeża. Upał był ogromny, ale wiatr go nieco łagodził. Msze Św. odprawialiśmy w kajucie, tylko w niedzielę J[ego] E[minencja] miał nabożeństwo o godz. 10-tej w kaplicy statku⁷³.

Po 4 dniach podróży na „Batorym” wpłynęliśmy we wtorek 24.2. o godz. 12-tej do portu Tokaradi⁷⁴. Z kilkoma oficerami angielskimi wysadzono nas o godz. 4-tej po południu na ląd i samochodem odwieziono do Obozu Transit Camp w Secondi⁷⁵. Był to zupełnie nowy obóz, jeszcze nieurzadzony, bez wody, światła itd. Po ciemku trzeba było kłaść się pod siatką, pierwszej nocy nie mogłem spać, tak było gorąco. Jeszcze tego samego dnia pojechaliśmy byli ciężarówką do miasta Secondi, aby złożyć wizytę misjonarzom, przeważnie Holendrom.

69 Zygmunt Kuske, Wydział Mechaniczny Szkoły Morskiej w Tczewie ukończył w 1927 r., starszy mechanik uprzednio pływał na M/S „Chrobrym”, S/S „Polonii”, odznaczony został Krzyżem Walecznych, zmarł 14 grudnia 1944 r. w Edynburgu. Kapitan Deyczakowski pisał o nim: „Był to człowiek o ogromnych zaletach charakteru i przede wszystkim doskonały fachowiec. Można śmiało powiedzieć, że utrzymanie maszyn «Batorego» w pełnej sprawności i wykonywanie remontów – czasem bardzo poważnych – przez załogę, to przede wszystkim jego zasługa”. *vide*: Pertek, *Królewski Statek „Batory”*, 161–162, 91, 112, 122, 250, 253; Drzemczewski, Ślebioda, *Transatlantyki polskie*, 164, 270, 304, 314, 317; Pertek, *Druga mała flota*, 121, 180–181; <http://www.tpzw.pl/?galeria-niepospolitych-zdunskowolan,115> (dostęp: 5.02.2021); *Kadry morskie Rzeczypospolitej*, t. I, 5.

70 Tadeusz Leodl w 1945 r. otrzymał Srebrny Krzyż Zasługi z Mieczami, uprzednio pływał na S/S „Pułaskim” Pertek, *Królewski Statek „Batory”*, 162; Drzemczewski, Ślebioda, *Transatlantyki polskie*, 282, 304; „Krzyże Zasługi z Mieczami dla Polskiej Marynarki Handlowej”, 10.

71 Pełnił obowiązki asystenta intendenta na M/S „Batorym”, został odznaczony Brązowym Krzyżem Zasługi z Mieczami „Krzyże Zasługi z Mieczami dla Polskiej Marynarki Handlowej”, 11.

72 *Vide*: wzmiankę *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 269.

73 Msza odbyła się przed ołtarzem Matki Boskiej Częstochowskiej *vide*: wzmiankę *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 270; Gawlina, *In viam pacis*, 343.

74 „«Itinerarium Gawliny»”, 53; *vide*: wzmiankę o pobytku w Tokardi oraz o kontakcie z polskimi lotnikami w tym z gen. Ludomiłem Rayskim *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 270; Gawlina, *In viam pacis*, 343. Obecnie Sekondi-Tokardi, miasto w Ghanie, stolica Regionu Zachodniego (jednostka administracyjna Ghany) i dystryktu.

75 Sekondi Ghana.

We środę byliśmy na lotnisku, aby omówić sprawy dalszej podróży samolotem i zobaczyć się z naszymi lotnikami⁷⁶. V-dyrektorem linii lotniczej w Tek⁷⁷ jest p[an] Gabański⁷⁸, b[yły] dyrektor biura Lotu w Lydda pod Jerozolimą. P[an] G[abański] okazuje nam wszelką możliwą pomoc w otrzymaniu miejsc w samolocie do Kairu. Z naszych oficerów lotników poznaliśmy kilku⁷⁹. Wszyscy bardzo dzielnie pracują przy transporcie samolotów amerykańskich do Egiptu. Spotkaliśmy więc gen. Rayskiego⁸⁰,

76 Vide: „«Itinerarium Gawliny»”, 53.

77 Tokardi.

78 Franciszek Gabański (1902–1980), vide: przypis nr 73 Gawlina, *In viam pacis*, 344; odnośnie do postaci generalnego przedstawiciela P.L.L. „LOT” na Bliski Wschód vide: Jerzy Łazor, „Dzieje linii lewantyńskiej Polskich Linii Lotniczych «LOT» w latach 30”, w *Ekonomia. Społeczeństwo. Studia ofiarowane prof. dr hab. Januszowi Kalińskiemu w 70 rocznicę urodzin*, red. Andrzej Zawistowski, (Warszawa: Szkoła Główna Handlowa, Oficyna Wydawnicza 2012), 286, 289; vide: wzmiankę *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 271.

79 W wyniku odcięcia wojsk brytyjskich od linii zaopatrzeniowych prowadzących przez Morze Śródziemne stworzono kanał przerzutowy samolotów drogą powietrzną ze Złotego Wybrzeża w Afryce Zachodniej do Egiptu, trasa z Tokardi do Kairu wynosiła 6 000 km. Jesienią 1940 r. utworzono Polski Oddział Transportowy dowodzony przez płk. Mateusza Iżyckiego, złożony był z doskonale wyszkolonych pilotów, bardzo często byli to piloci oblatywacze fabryczni, przedwojenni instruktorzy szkół lotniczych. Vide: Robert Gretyngier, Wojciech Matusiak, Józef Zieliński, *Lotnictwo Polskie na Zachodzie 1939–1947 Polish Air Force* (Warszawa, ZP Wydawnictwo [b.d.w.]), 52.

80 Vide: informacja Gawlina, *Wspomnienia*, 238; odnośnie do spotkania z gen. Rayskim: „Rayski jest rad, że się z Bute wydostał przy pomocy (tylko) angielskiego Air Marshalla. Żali się, że aczkolwiek już od dwóch miesięcy mówiono, że pójdzie do Afryki, nasze władze dały mu tylko tydzień na oblatywanie wszystkich dziewięciu typów samolotów angielskich. «Mam przecież już 50 lat. Czy chcieli, abym kark skręcił? Nazywałoby się potem: a więc tego nie musiał!»”, Gawlina, *In viam pacis*, 343. Vide: wzmiankę o pobycie wśród lotników polskich na Złotym Wybrzeżu Gawlina, *Biskup Polowy na Wschodzie Biblijnym*, 9. Ludomił Rayski (1892–1979), generał brygady, dowódca lotnictwa w l. 1926–1939, w Wielkiej Brytanii przebywał ok. miesiąca w obozie Rothesay, zwolniony wstąpił w stopniu majora do RAF i służył w lotnictwie transportowym, od września 1943 do września 1946 r. był delegatem Inspektora a następnie Dowódcy Polskich Sił Powietrznych na Środkowym Wschodzie. W czasie wojny wylatał około 1520 godzin, co stanowiło imponujący wynik w lotnictwie polskim i alianckim. Vide: szerzej Tadeusz Kryśka-Karski, Stanisław Żurkowski, *Generałowie Polski niepodległej* (Warszawa: „Editions Spotkania”, 1991), 154; Mierzwiński, *Generałowie II Rzeczypospolitej*, t. 1, 237–243; Stefan Czmur, Waldemar Wójcik, *Generałowie w stalowych mundurach* (Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, Redakcja Czasopism Wojsk Lotniczych i Obrony Powietrznej, 2003), 151–154; Stefan Czmur, Waldemar Wójcik, *Dowódcy lotnictwa i obrony powietrznej* (Poznań: Zespół Redakcyjno-Wydawniczy WLiOP, Redakcja „Przeglądu Wojsk Lotniczych i Obrony Powietrznej”, 1998) s. 71–79; Jerzy Pawlak, *Polskie eskadry w latach 1918–1939* (Warszawa: Wydawnictwo Komunikacji i Łączności, 1989), *passim*; Tadeusz Jerzy Krzystek, *Polskie Siły Powietrzne w Wielkiej Brytanii w latach 1940–1947 łącznie z Pomocniczą Lotniczą Służbą Kobiet (PLSK – WAAF). Imienny wykaz personelu wszystkich stopni oraz dalsze dane uzyskane po 1947 roku* (Warszawa: Wydawnictwo Comandor, 2008), 360; Tadeusz Jurga, *Obrona Polski 1939*.

ppłk. Płachte⁸¹, mjr Tadeusza Kurdziela⁸², kap. Raszkiewicz⁸³ i jeszcze kilku⁸⁴. Dowiedziawszy się, w jakich warunkach mieszkamy, mjr Kurdziel postarał się zaraz o 2 pokoje. Nazajutrz więc pożegnaliśmy się z obozem w Secondi i zajęliśmy swe pokoje. Posiłki spożywaliśmy z naszymi lotnikami w kasynie oficerskim. W Tokardi nie było już ks. kap[elana]

Życiorysy dowódców jednostek polskich w wojnie obronnej 1939 r. opracował Waldemar Strzałkowski (Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”, 1990), *passim*; *vide*: też biogram generała *ibidem*, 813–814; *vide*: też rdz. poświęcony planom rozbudowy lotnictwa polskiego w latach 1935–1939 w którym ukazano rolę gen. Rayskiego Klaudiusz Kłobuch, *Geneza lotniczego września. Polska doktryna lotnicza i konstrukcje samolotów bojowych na tle wrogów i sojuszników 1926–1939* (Warszawa: ZP Grupa, 2009), 199–221, 254–259; Waclaw Król, *Polskie dywizjony lotnicze w Wielkiej Brytanii 1940–1945* (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1982), 74; Stanisław P. Prauss, *Z Zakopanego na Stag Lane. Wspomnienia konstruktora samolotów PZL-23 Karaś i PZL-46 Sum, współpracownika brytyjskich wytwórni lotniczych Westland, de Havilland i Hawker Siddeley*, wybór, opracowanie i przypisy Edward Malak (Warszawa–Kraków: Mireki, 2019), *passim*, *vide*: biogram *ibidem*, 577–580; odnośnie do pobytu gen. w obozie w Rothesay *vide*: szerzej Krzysztof Kaczmarek, *Nie tylko Rothesay. Oficerskie obozy izolacyjne oraz obóz dyscyplinarny dla żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych w Wielkiej Brytanii (1940–1943)* (Rzeszów–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2020), 41–42, 185. Gen. Rayski jest autorem niezwykle interesujących wspomnień przybliżających dzieje lotnictwa polskiego, a także objaśniających motywy dymisji i losy w czasie trwania kampanii wrześniowej i późniejszy ostracyzm, jakiego doświadczył, *vide*: Ludomił Rayski, *Słowa prawdy o Lotnictwie Polskim 1919–1939* (Londyn: nakładem autora, 1948) oraz załączniki zawierające dokumenty związane z dymisją generała oraz list generała Zająca z 26.10.1939 informujący, że zgłosił się doń gen. Rayski z prośbą o przydział do „linii nawet w charakterze zwykłego pilota eskadry”. Załącznik nr 4, 103, a także dalszą korespondencję w sprawie przydziału do jednostki bojowej z 1942 r. Załącznik nr 7, 106.

- 81 Andrzej Płachta (1892–1974), podpułkownik obserwator WP, powstaniec wielkopolski, uczestniczył w zdobyciu lotniska Ławica pod Poznaniem, uczestnik wojny polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej odznaczony Srebrnym Krzyżem Orderu Virtuti Militari i Krzyżem Walecznych, w 1939 r. pełnił obowiązki kierownika działu odpowiedzialnego za przygotowanie lotnisk polowych, następnie odbywał służbę w II Korpusie jako nawigator w lotnictwie na Bliskim Wschodzie, był nawigatorem gen. Andersa. Henryk Grodzki, „Śp. płk. obs. Andrzej Płachta wspomnienie pośmiertne”, *Skrzydła Wiadomości ze Świata. Wings – Periodical of the Polish Air Force Association*, 37/109 (1975): 26–27; Hubert Mordawski, *Polskie lotnictwo wojskowe 1918–1920. Narodziny i walka* (Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie Oddział Publicat, 2009), 71; https://pl.wikipedia.org/wiki/Andrzej_P%C5%82achta (dostęp: 13.02.2021 r.).
- 82 *Vide*: przypis nr 74 Gawlina, *In viam pacis*, 344; we wrześniu 1939 był Komendantem Bazy Lotniczej nr 1 *vide*: <https://www.polishairforce.pl/odznaczenia/afc.html> (dostęp: 3.02.2021); Jerzy Pawlak, *Płonące bazy – wrzesień 1939* (Warszawa: Wydawnictwo Retro-Art, 2004), 15–22.
- 83 Zapewne Antoni Raszkiewicz (1915–1988), *vide*: Krzystek, *Polskie Siły Powietrzne*, 359.
- 84 *Vide*: wzmiankę *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 270–271; Gawlina, *In viam pacis*, 344.

Kotowskiego⁸⁵, ale poznaliśmy dwu ks. kapelanów angielskich i widzieliśmy kaplicę urządzoną przez ks. kap[elana] Kotowskiego⁸⁶. Mając trochę czasu odwiedziliśmy szpital wojskowy, gdzie leżało 2 naszych podoficerów lotników, rozbitych przez samochód.

J[ego] E[minencja] odwiedził kilku naszych oficerów piechoty, którzy są przydzieleni do Baonu tubylców. Robiliśmy zdjęcia na pamiątkę tego dziwnego spotkania.

Upał w Tok[ardi] był ogromny, większa część płynów parowała przez skórę. Należało dużo pić, aby umożliwić pracę nerkom. Dzięki pomocy m[a]j[o]ra Kurdziela⁸⁷ zaopatrzyliśmy się w magazynie wojskowym w koszule, obuwie i pończochy, aby nie nosić sukiennych mundurów, a lekkie shorty tropikalne.

W piątek zważyliśmy swój bagaż, już zmniejszony przez zostawienie futer, ciepłych butów, habitu itd. na „Batorym”. Wolno było wziąć tylko 30 kg. Wieczorem o. przeor z Secondi przysłał samochód po J[ego] E[minencję] z prośbą o odwiedzenie klasztoru przed wyjazdem.

Dn. 28.2., w sobotę rano⁸⁸ o godz. 7.15 wsiedliśmy do samolotu amerykańskiego Lockheed⁸⁹ pasażerskiej linii belgijskiej Sabena⁹⁰. Oprócz nas było jeszcze 2 oficerów R.A.F., 2 oficerów armii (ppor. Gardner),

85 Maksymilian Kotowski (1907–1982) po kampanii wrześniowej przebywał w Rumunii, duszpasterz żołnierzy internowanych w obozach w Slatina, Olt i Targuiju; kapelan Polskich Sił Powietrznych w Lyonie, następnie w Anglii w Wecton, mianowany kapelanem Polskiego Oddziału Wydzielonego przy RAF mającego odprowadzać samoloty z zachodniej Afryki na Bliski Wschód, od XI 1940 r. w Tokardi w Afryce, następnie od 1942 r. w Kairze *vide*: <https://www.polishairforce.pl/kapelani.html> (dostęp: 3.02.2021); odnośnie do postaci ks. kapelana *vide*: przypis nr 28 Gawlina, *In viam pacis*, 31; „XXVI Biogramy kapelanów wrześniowych”, oprac. Wiesław J. Wysocki, w *Kapelani Wrześniowci*, 597; Kowalkowski, *Duszpasterstwo Polskich sił powietrznych*, 156–157, 161, 164–165, 171; Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 140; Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych*, 277, 283; Zbigniew Kapała, „Śląscy kapelani w Polskich Siłach Zbrojnych na obczyźnie”, w *Wojskowa służba śląskich duchownych w latach 1918–1980*, red. Zbigniew Kapała, Jerzy Myszor, (Katowice: 1999), 85.

86 *Vide*: wzmiankę J. Gawlina, *In viam pacis*, 343.

87 *Ibidem*, 344.

88 *Vide*: „«Itinerarium Gawlina»”, 53; *vide*: wzmiankę o podróży do Lagos Gawlina, *In viam pacis*, 344; *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 271.

89 Lockheed L-14.

90 *Société anonyme belge d'Exploitation de la Navigation aérienne*, zwana Sabeną, istniała w latach 1921–2001, w czasie II wojny światowej obsługiwała trasy w Afryce, głównie w rejonie Kongo. Na temat dziejów linii *vide*: Guy Vanthemsche, „The Birth of Commercial Air Transport in Belgium (1919–1923)”, *Revue belge de philologie et d'histoire. Histoire médiévale, moderne et contemporaine – Middelleeuwse, moderne en hedendaagse geschiedenis* 78 fasc 3–4 (2000): 913 i n.

3 cywilów, jeden z nich major angielski. Piloci belgijscy b[ardzo] mili⁹¹, młodszy chłopcy (kap[itan] i p[od]por[ucznik]), telegrafista także. Podróż była b[ardzo] spokojna, ciekawa, widoki niezwykle, zwłaszcza w locie nad ziemią.

W Accra⁹² byliśmy o godz. 9-tej, w Lagos – stolicy Nigerii – o 10-tej. W porcie widzieliśmy „Batorego”, a na lotnisku konwój m[a]j[o]ra Kurdziela. Po godzinnym odpoczynku wyruszyliśmy dalej, lecąc nad puszczami lub wybrzeżem morza do Kamerunu francuskiego⁹³. Do jego stolicy Douala przybyliśmy o godz. 2-giej po południu⁹⁴.

Na lotnisku czekał na J[ego] E[minencję] m[on]s[ieu]r Le Mailleux, wikariusz apostołski⁹⁵ z 2 innymi misjonarzami⁹⁶. Pięknym samochodem zawieziono nas do pałacu biskupiego przy wspaniałej, ogromnej katedrze⁹⁷. Tego dnia po południu był pogrzeb jednego z misjonarzy, który właśnie zmarł. Zgotowano nam b[ardzo] gościnne, serdeczne przyjęcie, dano znać jednemu z Polaków, przedsiębiorcy budowlanemu, p[anu] M. Smolińskiemu⁹⁸, żeby przyszedł przywitać się z J[ego]

91 Odnosnie do lotu *vide*: wzmiankę: „Była tam nasza eskadra lotnicza pod dowództwem generała Rayskiego. Lotnicy wystarali się o szybki transport powietrzny przez Kamerun, Kongo Belgijskie, Sudan, Egipt aż do Kairu, dokąd przybyłem 4 marca. Uderzyło mnie, że na każdym lotnisku witał mnie miejscowy biskup. Dopiero później dowiedziałem się, że nasi lotnicy kazali załodze belgijskiej przy każdym starcie telegraficznie zawiadamiać biskupów o moim przylocie, do czego od Juby sudańskiej już nie dopuściłem. Poza tym dali nasi Belgom zupełnie dokładną instrukcję, co mi podczas lotu pokazać mają, gdyż oni potem «biskupa wyegzaminują». A więc oglądałem i górę kameruńską i pożar dżungli, cały egzotyk Konga. Samolot zniżał się z ogromnym hałasem na trzody słoni, które z przerażeniem uciekały, pokazano mi z powietrza Nil Biały i Błękitny, lecieliśmy nad Luksor i podziwialiśmy olbrzymią sieć irygacyjną kanalików egipskich”. Gawlina, *Wspomnienia*, 238.

92 Akra stolica i największy port Ghany, wówczas kolonii brytyjskiej Złote Wybrzeże.

93 Douala w XIX w. była kolonią niemiecką, od 1919 r. weszła w skład francuskiego terytorium mandatowego Kamerunu, do momentu odzyskania niepodległości była stolicą.

94 *Vide*: „Itinerarium Gawliny”, 53.

95 Mathurin-Marie Le Mailloux CSSp. (1878–1945) wikariusz apostołski, biskup tytularny Turuzi w l. 1932–1945 <http://www.gcatholic.org/dioceses/diocese/doua0.htm#15035>; <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/blemam.html> (dostęp: 3.02.2021) Odnosnie do dziejów archidiecezji w Douala w Kamerunie *vide*: <http://www.gcatholic.org/dioceses/diocese/doua0.htm>; <https://www.catholic-hierarchy.org/diocese/ddoua.html>; https://en.wikipedia.org/wiki/Roman_Catholic_Archdiocese_of_Douala (dostęp: 3.02.2021).

96 Por. Gawlina, *In viam pacis*, 344.

97 Katedra pw. Świętych Piotra i Pawła.

98 Zapewne Michał Smoliński wzmiankowany w pracy Andreas Eckert, *Grunbesitz, Landkonflikte und kolonialer Wandel. Douala 1880 bis 1960* (Stuttgart: Franz Steiner, 1999) [Beiträge zur Kolonial und Überseegeschichte, no 70], 42; *vide*: też przypis nr 79 Gawlina, *In viam pacis*, 344.

E[minencją] P[an] Smoliński, który niedawno stracił żonę⁹⁹, pokazał mi swój dom i dużo mówił o tutejszym życiu. Skarzył się na lenistwo murzynów. Murzyni katolicy są b[ardzo] gorliwi, często przystępują do Sakramentów św. Misjonarze mają na nich wielki wpływ. Po południu pojechaliśmy jeszcze do gubernatora francuskiego¹⁰⁰, który przyjął nas serdecznie i z zadowoleniem. Kilka zdjęć z misjonarzami udało się.

Następnego dnia (niedziela) J[ego] E[minencja] odprawił Mszę św. u sióstr, ja w katedrze¹⁰¹. O godzinie 8 rano byliśmy już na lotnisku. Innymi misjonarzami, którzy nas przyjmowali, byli o. Jozef Bouchaud¹⁰², redaktor pisemka religijnego, i o. Alfred Martin.

Teraz lecieliśmy nad francuską Afrykę równikową do Bangi, gdzie na lotnisku byli już biskup i inni misjonarze¹⁰³. Po b[ardzo] krótkiej rozmowie odlecieliśmy do Konga Belgijskiego do Libenge, gdzie byliśmy już o 12-tej godzinie¹⁰⁴. Przy lotnisku stoi niewielki, ale bardzo elegancko urządzone i wygodny hotel dla podróżnych. Po umyciu się wyszedłem do miasteczka, by odszukać Misję Katolicką, prowadzą ją kapucyni. Przełożony jej b[ardzo] miły, wesoły zakonnik zaprosił J[ego] E[minencję] do zwiedzenia szpitala, misji, szkoły i obwiozł nas po osadzie. Robiliśmy zdjęcia. Moje niestety nie udało się, może o. Verbaenen miał większe szczęście.

W poniedziałek 2.3. o godzinie 6-tej rano (już bez Mszy Św.), odlecieliśmy do Stanleyville¹⁰⁵ nad rzeką Kongo. 4 godziny lotu odbyliśmy przeważnie nad rzeką Kongo, która płynie nie jednym, a wielu korytami łączącymi się i znowu rozdzielającymi. Brzegi rzeki pokryte bujną roślinnością, różne gatunki drzew, zwłaszcza palmy, krzewy rosną w wodzie.

99 Marię *vide*: przypis nr 79 Gawlina, *In viam pacis*, 344.

100 Gen. bryg. Philippe Leclerc (1902–1947) *vide*: przypis nr 78 Gawlina, *In viam pacis*, 344.

101 *Vide*: Gawlina, *In viam pacis*, 344; *vide*: wzmiankę *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 271.

102 Misjonarz CSSp (Zgromadzenie Ducha Świętego pod opieką Niepokalanego Serca Maryi Panny), autor m.in. publikacji dotyczących historii i geografii Kamerunu, *vide*: recenzję M. Green, „*Histoire et Géographie du Cameroun*, par R. P.J. Bouchaud, C.S.Sp. Grange Printing Works, pour la Procure du Vicariat Apostolique, Douala, Cameroun, pp. 48”, *Africa* 15/1 (1945): 43, stanowiącej poszerzoną wersję publikacji *Petite Géographie du Cameroun*; odnośnie do publikacji Ojca Bouchauda *vide*: https://data.bnf.fr/fr/13092430/joseph_bouchaud/ (dostęp: 3.02.2021).

103 Obecna archidiecezja Bangui, biskupem w 1942 r. był Marcel-Auguste-Marie Grandin SSSp (1885–1947) <http://www.gcatholic.org/dioceses/diocese/bang2.htm>; <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bgrandi.html> (dostęp: 3.02.2021).

104 *Vide*: „*Itinerarium Gawliny*”, 53; *vide*: wzmiankę Gawlina, *In viam pacis*, 344.

105 Obecnie Kisangani w Kongo. *Vide*: „*Itinerarium Gawliny*”, 53.

O 10-tej godzinie na lotnisku witają nas oo. misjonarze ze zgromadzenia Ducha św. i Bracia Szkolni¹⁰⁶. Samochodem jedziemy do Misji, zwiedzamy katedrę¹⁰⁷, potem miasto, dzielnicę murzyńską, szkoły, warsztaty Br[aci] Szkolnych i po obiedzie wracamy na lotnisko¹⁰⁸. Odlot nieco przyspieszono, bo już o 12 czekano na nasz powrót. Teraz lecimy ogromnym Junkersem JU OO-AGN, piloci nowi. Ogromnie gorąco, jesteśmy 60 km od równika. Lecimy teraz na północ, przeważnie lasy pod nami. Widzimy osady murzyńskie, domki przy drogach. Można rozróżnić ludzi. Krajobraz powoli się zmienia, mniej puszczy, więcej stepów, ziemia przypomina widłaki na piasku. Jasne zielone pola, obrzeżone smugami, paskami drzew i krzewów.

O godzinie 16.30 jesteśmy na lotnisku w Juba (płdn. Sudan¹⁰⁹). Samochodami odwożą nas do hotelu, który, jeśli chodzi o mieszkanie, okazuje się b[ardzo] niewygodny. Mamy do spania chatkę krytą strzechą¹¹⁰. W oknach, na suficie, nad łózkami oczywiście siatki. Po południu odwiedziłem Misję katolicką i misjonarz Włoch przyszedł następnie powitać J[ego] E[kscelencję]. Biskup Mlekie¹¹¹, Jugosłowianin, wyjechał chwilowo. Mszę Św. odprawiliśmy nazajutrz o 4-tej rano i o godz. 6.15 odlecieliśmy w dalszą drogę¹¹². Krótkie postoje w Khartoum¹¹³, przedtem w Malakal¹¹⁴ i o godzinie 16.30 jesteśmy na granicy Egiptu w Wadi Halfa¹¹⁵.

Pierwsza część dzisiejszego lotu była urozmaicona oglądaniem dzikich zwierząt. Dzięki niskiemu lotowi widzieliśmy stada słońi¹¹⁶, żyrafy

106 Zgromadzenie Braci Szkół Chrześcijańskich założona wspólnota przez św. Jana Chrzyciela de la Salle.

107 Katedra Matki Bożej Różańcowej.

108 Odnośnie do zaangażowania misyjnego w Stanleyville *vide*: uwagi Stanisław Świąch, „Zair dawniej i dziś: zaangażowanie misyjne w Polskiej Prowincji Sercanów w Zairze”, *Symposium* 1/1 (1997): 54–55; *vide*: też informacje o wikariacie apostolskim Stanley Falls przypis nr 81 Gawlina, *In viam pacis*, 344; <https://www.catholic.com/encyclopedia/vicariate-apostolic-of-stanley-falls>; <http://www.gcatholic.org/dioceses/diocese/kisa0.htm> (dostęp: 3.02.2021).

109 Dżuba – współcześnie stolica Republiki Sudanu Południowego.

110 *Vide*: wzmiankę Gawlina, *In viam pacis*, 344.

111 Stjepan Mlakić FSCJ (1884–1951) biskupem Dżuby był w latach 1938–1950 *vide*: <http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/djuba.html>; <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bmlakic.html> (dostęp: 3.02.2021).

112 Powyższe akapity niemal tożsame z fragmentem rkps. O. Chrostowskiego zamieszczonym w pracy Gallus, Mikołajczak, *Ojciec Marcin Chrostowski*, 99–102.

113 Chartum – obecnie stolica Republiki Sudanu.

114 Miasto, obecnie część Republiki Sudanu Południowego.

115 *Vide*: wzmiankę Gawlina, *In viam pacis*, 344; *vide*: „*Itinerarium Gawliny*”, 53.

116 *Vide*: wzmiankę o płoszeniu stada słońi przez lecący samolot Gawlina, *In viam pacis*, 344; *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 272.

pasące się na stepie. Malakal, Khartoum, Wadi Halfa leżą nad Nilem, powitaliśmy więc dziś tę życiodajną rzekę. Hotel Wadi Halfa b[ardzo] elegancki i wygodny, nad rzeką pięknie urządzony, ogród. Nil z żaglówkami wygląda pięknie.

We środę dn. 4.3. o godz. 7-mej rano (bez Mszy Św.) jedziemy na lotnisko i lecąc cały czas nad doliną Nilu, lądujemy o godzinie 11.30 w Kairze¹¹⁷. Na¹¹⁸ lotnisku oczekuje J[ego] E[minencję] p[an] gen. Józef Zając¹¹⁹, ks. dziekan Brandys¹²⁰, ks. Kotowski¹²¹, ks. Chojecki¹²², radca

117 *Vide*: „«Itinerarium Gawliny»”, 53.

118 Poniższy fragment został zamieszczony w pracy Gallus, Mikołajczak, *Ojciec Marcin Chrostowski*.

119 *Vide*: też informację Gawlina, *Wspomnienia*, 238. Józef Zając (1891–1963), generał dywizji pilot WP, 1936–1939 Inspektor Obrony Powietrznej Państwa, następnie Naczelnym Dowódcą Lotnictwa, 1939–1940 dowódca Polskich Sił Powietrznych, 1941–1942 dowódca Wojska Polskiego na Środkowym Wschodzie, Kryski-Karski, Żurkowski, *Generałowie Polski niepodległej*, 66; Czum, Wójcik, *Dowódcy lotnictwa*, 91–96; Krzystek, *Polskie Siły Powietrzne*, 476; Jurga, *Obrona Polski 1939, passim*; *vide*: biogram *ibidem*, 836–837; Grzegorz Śliżewski, *Gorzka słodycz Francji. Polscy piloci myśliwcy wiosny 1940 roku* (Warszawa: ZP Wydawnictwo, 2010), *passim*; Prauss, *Z Zakopanego na Stag Lane, passim*, *vide*: biogram *ibidem*, 602–603; Grzegorz Sojda, Grzegorz Śliżewski, Piotr Hodyra, *Ci cholerni Polacy! Polskie Siły Powietrzne w Bitwie o Anglię* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza alma-press, 2016), *passim*.

120 Jan Brandys (1886–1970) powstaniec śląski, działacz plebiscytowy, proboszcz w Brzezinach i Chorzowie, Rumunię opuścił w 1940 r., udał się do Francji, od maja 1940 r. szef duszpasterstwa obozu w Cœtquidan we Francji, od sierpnia 1941 szef duszpasterstwa katolickiego Wojska Polskiego na Środkowym Wschodzie, od 1942 r. decyzją bpa Gawliny został szefem duszpasterstwa przy dowództwie Armii Polskiej na Wschodzie Antoni Warakomski, „Z Brygadą Strzelców Podhalańskich pod Narwik”, w *Wspomnienia wojenne kapelanów*, 353; Wesolowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 36, 43, 45–46, 56, 71, 74, 144; Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych*, 44–47, 259, 277, 279; Kapała, „Śląscy kapelani w Polskich Siłach Zbrojnych”, 79–80, 88; Zyta Zarzycka, „Brandys Jan (1886–1970)”, w *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego*, 45–47; Wiktor K. Cygan, Wiesław J. Wysocki, „«Kampania polska» 1939 (kampania wrześniowo-październikowa)”, w *Kapelani Wrześniowi*, 108; *vide*: też dokument nr XIII „Obsada etatowa katolickiego duszpasterstwa wojskowego wg etatów pokojowych Kurii Polowej i okręgów korpusów oraz przydziałów mobilizacyjnych”, w *Kapelani Wrześniowi*, 501; dokument XXVI „Biogramy kapelanów wrześniowych”, oprac. Wiesław J. Wysocki, w *Kapelani Wrześniowi*, 568; dokument XXVII „Relacje kapelańskie z kampanii polskiej 1939 roku”, oprac. Wiesław J. Wysocki, w *Kapelani Wrześniowi*, 737, 772; Bogusław Szewdo, *Kapelani wojskowi na drogach ku niepodległości. Sto biografów na stulecie Biskupstwa Polowego w Polsce*, słowo wstępne ks. Bp gen. Bryg. Józef Guzek Biskup Polowy Wojska Polskiego, (Warszawa: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu 2019), 56–64; Studziński, *Wspomnienia kapelana*, 157; Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie*, 103–105, 110, 112, 121, 157–158; *vide*: przypis nr 305 Gawlina, *In viam pacis*, 65–66.

121 Maksymilian Kotowski (1907–1982) *vide*: przypis nr 28 Gawlina, *In viam pacis*, 31.

122 Antoni Chojecki (1905–1988) kapelan Wojska Polskiego od 1934 r., kapelan w Dowództwie Głównym Polskiej na Wschodzie oraz Garnizonu w Kairze, kierował duszpasterstwem Jednostek Terytorialnych w Palestynie i Egipcie *vide*: przypis nr 86 Gawlina, *In*

poselstwa p[an] Szczeniowski¹²³. Samochodami przez Heliopolis jedziemy do wspaniałego hotelu Shephard w Kairze¹²⁴, a potem na obiad do p[ana] gen. Zająca. W czwartek, dzięki staraniom ks. kap[elana] Kotowskiego przeprowadzamy się z drogiego hotelu (360 pt.¹²⁵) do ss. Franciszkanek, English Convent, Zamalek¹²⁶. Po południu wycieczka do Maadi, Turry, Hellouanu¹²⁷ – na cmentarza modliliśmy się przy grobie śp. Zofii Bobińskiej¹²⁸. Piękny kościół.

6.3 – piątek J[ego] E[minencja] odwiedził pułk ułanów, który stał w obozie niedaleko piramid¹²⁹. D[owód]ca pułku, mjr Bobiński¹³⁰,

viam pacis, 345; Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 35; 46–47, 61, 140; Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych*, 277; *XXVI Biogramy kapelanów wrześnieowych*, oprac. Wiesław J. Wysocki, w *Kapelani Wrześniowi*, 571; *vide*: wzmiankę o przyjeździe na lotnisku Gawlina, *In viam pacis*, 345; *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 272.

123 Jerzy Szczeniowski pracownik Ministerstwa Spraw Zagranicznych *vide*: przypis nr 89 Gawlina, *In viam pacis*, 345; *vide*: też *Rocznik służby zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej według stanu na 1 kwietnia 1933 r.* 474 (1933): 76; *Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Dziennik Urzędowy XXI/1* (1939): 13; Andrzej Skibniewski, „Zakarpacie podchody w przededniu katastrofy”, *Przemyski Przegląd Kulturalny* 2/9 (2008): 14.

124 *Vide*: wzmiankę Gawlina, *In viam pacis*, 345; *vide*: „«Itinerarium Gawliny»”, 54; odnośnię do samego hotelu *vide*: https://en.wikipedia.org/wiki/Shephard%27s_Hotel (dostęp: 14.02.2021).

125 W czasie wojny walutą był egipski funt, dzielący się na 100 piastrow.

126 *Vide*: wzmiankę Gawlina, *In viam pacis*, 345. Powyższy fragment został zamieszczony w pracy Gallus, Mikołajczak, *Ojciec Marcin Chrostowski*, 104.

127 W Maadi stacjonował nowozelandzki korpus ekspedycyjny; Tura – dzielnica Kairu, Heluan – położony 20 km od Kairu nieopodal Memfis. *Vide*: przypis nr 91 Gawlina, *In viam pacis*, 345; *vide*: „«Itinerarium Gawliny»”, 54.

128 Zofia Róża Bobińska, przy jej grobie często modlił się ks. Antoni Chojecki i jej wstawiennictwie przypisywał cudowne uzdrowienie w 1941 r. *vide*: https://opoka.org.pl/biblioteka/P/PR/echo201827_chojecki.html (dostęp: 3.02.2021).

129 W wizycie bp Gawlinie towarzyszył gen. Zając Gawlina, *In viam pacis*, 345; *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 272. *Vide*: też informację Gawlina, *Wspomnienia*, 238.

130 Władysław Bobiński (1901–1975) pułkownik kawalerii Wojska Polskiego i Polskich Sił Zbrojnych, generał brygady; działał w Polskiej Organizacji Wojskowej w Kijowie, od 1917 w III potem w II szwadronie Korpusu Polskiego na Wschodzie, od 1918 w 5 Pułku Ułanów następnie służył w 15 Pułku Ułanów Poznańskich, następnie w składzie 2. Korpusu, dowódca Pułku Ułanów Karpackich, dowodził pułkiem pancernym, odbył przeszkolenie w 1941 r. w brytyjskiej Szkole Pancernej w Abbassia w Egipcie, walczył pod Tobrukami, zastępca dowódcy 2 Brygady Pancernej, dowódca Grupy „Bob” w czasie walk o Piedimonte, dowódca zgrupowania uderzeniowego 2 Brygady Pancernej w czasie walk pod Loreto, p.o. dowódcy 3. Wielkopolskiej Brygady Pancernej. *Vide*: szerzej Juliusz S. Tym, „Dowódcy pułków pancernych i kawalerii pancernej 2. Korpusu. Zarys portretu zbiorowego”, *Studia z dziejów wojskowości* 6 (2017): 326, 330, 331, 339, *vide*: biogram *ibidem*, 345–346; Cezary Leżeński, Lesław Kukawski, *O kawalerii polskiej XX wieku* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991), 107;

kap[elan] b[ardzo] dzielny ks. Malinowski¹³¹. Przywitanie przy ołtarzu, odpowiedź J[ego] E[minencji], potem defilada, przyjęcie w kasynie na wspólnym obiedzie. Toasty. Pożegnalna kawa w Mena neuse, zwiedzanie piramid i sfinksa¹³².

W sobotę odwiedziłem naszych oo. Dominikanów w Abbazia o. Canier i o. Boulogne¹³³. Pracują b[ardzo] dzielnie. Wieczorem kolacja w Mandi u ks. Brandysa¹³⁴.

W niedzielę 8.3 Msza św. z kazaniem w kaplicy Braci Szkolnych, potem J[ego] E[minencja] poświęcił Dom Żołnierza¹³⁵, gdzie dużo pracy wkłada p[ani]. mjr. Kijewska. Przy poświęceniu przemawiał J[ego] E[minencja], p[an] gen. Zajęc. Obiad u pana generała z Anglikami, po

Studziński, *Wspomnienia kapelana*, 258; Witold Biegański, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1939–1945* (Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990), 66; Olgierd Terlecki, *Bojowe szlaki pustynne* (Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1983), 19; *Dziennik czynności Prezydenta RP*, t. II, 107; Gen. Kopański wspomina spotkanie z gen. Andersem w karpackim pułku ułanów w obozie „Mena” pod Piramidami, którego komendantem był mjr Bobiński, dawny podkomendny gen. Andersa w 15 Pułku Ułanów, Stanisław Kopański, *Wspomnienia wojenne 1939–1946* (Warszawa: „Bellona”, 1990), 264.

- 131 Jan Malinowski (1910–1974) kapelan rezerwy Wojska Polskiego od kwietnia 1939, następnie kapelan 39 Pułku Piechoty Strzelców Lwowskich 24 Dyw. Piechoty w składzie Armii „Karpaty”, w niewoli sowieckiej w obozie w Szepietówce, po ucieczce działał w konspiracji w Organizacji Orła Białego, aresztowany i przetrzymywany w więzieniu w Skarżysku-Kamiennej, zbiegł. Podczas ucieczki aresztowany na terenie Węgier, osadzony w Budapeszcie, następnie kapelan obozu internowanych oficerów polskich w Domos, skąd uciekł i dotarł do Syrii, w Bejrucie wstąpił do Wojska Polskiego, kapelan Pułku Ułanów Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich, brał udział w obronie Tobruku (ranny), bitwie o Monte Cassino. Pracował ponadto w Katolickim Duszpasterstwie cywilnym w Bejrucie. Odznaczony m.in. Orderem Virtuti Militari V kl., Krzyżem Walecznych (dwukrotnie), Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami, Bogusław Szwedo, *Zawsze w pierwszej linii. Kapłani odznaczeni Orderem Virtuti Militari 1914–1921, 1939–1945*, Słowo wstępne Ks. Bp. Gen. Dyw. Sławoj Leszek Głódź Biskup Polowy Wojska Polskiego, (Warszawa: Wydawnictwo Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego: „Rytm”, 2004), 77–80; Gawlina, *In viam pacis*, 345; XXVI *Biogramy kapelanów wrześnieńowych*, oprac. Wiesław J. Wysocki, w *Kapelani Wrześnieńowi*, 606; Studziński, *Wspomnienia kapelana*, 366; Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 34–35, 46, 55, 103; Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie*, 104, 108, 177, 183, 254; *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej w świetle dokumentów i rozporządzeń Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, cz. II, 54–55, 71.
- 132 *Vide*: wzmiankę Gawlina, *In viam pacis*, 345; *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 272.
- 133 Profesor w dominikańskim Instytucie Egiptologii, uprzednio wykładowca we Fryburgu szwajcarskim, Studziński, *Wspomnienia kapelana*, 187.
- 134 *Vide*: wzmiankę o kolacji u siostr boromeuszek Gawlina, *In viam pacis*, 345; *Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – 16 IV 1942)*, 273.
- 135 *Vide*: wzmiankę Gawlina, *In viam pacis*, 345.

południu błogosławieństwo w kaplicy ss. Służebniczek w Madai, gdzie schodzą się żołnierze nasi i nowozelandzcy¹³⁶. Wspólny podwieczorek w ogrodzie.

Wtorek, dn. 10.3. zwiedziliśmy Memfis, piramidy schodkowe Sanary¹³⁷ i cytadelę. Obiad u lotników, u pułk. Iżyckiego¹³⁸ na statku „Egipt”.

We¹³⁹ środę rano odlot na Blendheimie¹⁴⁰ z mjr Edw[ardec]m Paterkiem¹⁴¹ i por. J. Kowalskim do Palestyny¹⁴². Na lotnisko odprowadzają nas p[an] gen. Zajęc, kap. Kłobukowski, który robi zdjęcia.

136 *Vide*: Gawlina, *In viam pacis*, 346.

137 Piramida schodkowa zwana piramidą Dżesera. W tekście zapewne wzmiankowana jest nekropolia w Sakkara.

138 *Vide*: też przypis 75 Mateusz Iżycki (1899–1952), generał brygady pilot Polskich Sił Powietrznych, szef Oddziału III Operacyjnego Dowództwa Lotnictwa. W latach 1940–1942 dowódca Polskiego Oddziału Transportowego w Afryce, 1942–1943 delegat Polskich Sił Powietrznych na Środkowym Wschodzie. Od września 1943 inspektor, od kwietnia 1944 do stycznia 1948 dowódca Polskich Sił Powietrznych. Kryśka-Karski, Żurkowski, *Generałowie Polski niepodległej*, 101; Czumur, Wójcik, *Generałowie w stalowych mundurach*, 69–71; Czumur, Wójcik, *Dowódcy lotnictwa*, 112–118; Zbigniew Mierzwiński, *Generałowie II Rzeczypospolitej* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen 1995), t. 2, 153–165; Krzystek, *Polskie Siły Powietrzne*, 165; Piotr Stawewski, *Generałowie Polscy. Zarys portretu zbiorowego 1776–1945* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-Jr: Bellona, 2010), 210; Pawlak, *Polskie eskadry w latach 1918–1939*, 123, 175, 224; idem, *Płonące bazy*, 67; Janusz Kędzierski, „Iżycki Mateusz”, w *Polski słownik biograficzny*, red. Kazimierz Lepszy, (Wrocław–Warszawa–Kraków: Polska Akademia Nauk, 1962–1964, t. X, 202–203; Śliżewski, *Gorzka słodycz Francji*, 27; Król, *Polskie dywizjony*, 73–74; Sojda, *Śliżewski, Hodyra, Ci cholerni Polacy*, 49–51; Prauss, *Z Zakopanego na Stag Lane*, 548, *passim*; *Dziennik czynności Prezydenta RP*, t. II, *passim*; odnośnie do służby w czasie kampanii wrześniowej *vide*: wyczerpujące studium Ireneusz Wojewódzki, „Generał pil. Mateusz Iżycki de Notto w kampanii 1939 r.” w *Kampania Polska '39. Militarne i polityczne aspekty z perspektywy siedemdziesięciolecia*, red. Jerzy Kirszak, Daniel Koreś, (Wrocław: Oddział Instytutu Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2011), 373–386.

139 Poniższy fragment został zamieszczony w pracy Gallus, Mikołajczak, *Ojciec Marcin Chrostowski*.

140 Bristol Blenheim.

141 Edward Peterek (1898–1978), major pilot Wojska Polskiego, w okresie poprzedzającym wybuch II wojny pełnił funkcję komendanta Wojskowego Obozu Szybowcowego w Ustianowej, w wieku 42 lat rozpoczął po przeszkoleniu rozprowadzanie samolotów drogą powietrzną na miejsce ich docelowego użytkowania, skierowany został do Afryki Zachodniej, w 1942 r. wykonywał także loty na Środkowy Wschód i do Indii *vide*: szerzej <https://www.polishairforce.pl/peterek.html> (dostęp: 4.02.2021); Paweł Reising, *Spitfire stanął na ogniu. Wspomnienia polskiego pilota RAF-u Jana Książczyka (Johna Benetta)* (Warszawa: Fronda, 2020), 23.

142 *Vide*: wzmiankę Gawlina, *In viam pacis*, 346; *vide*: „Itinerarium Gawliny”, 54. Przewrwa w podróży była spowodowana faktem wybuchu epidemii tyfusu wśród polskich żołnierzy w Teheranie, o czym zawiadomił biskupa gen. Sikorski, informując, aby zaprzestął podróży, *vide*: szerzej Gawlina, *Wspomnienia*, 238–239.

Przelot do Lyddy trwa około 3 godzin. Przelatujemy w wyznaczonym miejscu Kanał Sueski, potem lecimy nad morzem. Siedząc w wieżyczce obserwatora czy strzelca, czuję ogromny przeciąg wiatru. Nad Tel Avivem i Jaffą skręcamy na wschód i wkrótce potem wysiadamy na pięknym lotnisku w Lyddzie. J[ego] E[minencję] witają konsulowie z Kairu¹⁴³ i Jaffy¹⁴⁴, ks. Niemyski, mjr z komendy miasta. Samochodami jedziemy około 60 km do Jerozolimy. Droga wspaniała, widoki piękne, pierwszy raz w życiu widzę święte miasto. Zatrzymujemy się w Domu Polskim¹⁴⁵ (nowym) u ss. Elżbietanek. Wkrótce przychodzi J[ego] E[minencja] ks. bp. Karol Radoński¹⁴⁶ z ks. kap[elanem] Grajnerem¹⁴⁷. Po południu zwiedzanie miasta. Ks. bp. Radoński objaśnia.

143 Zapewne Tadeusz Zaźuliński, poseł w Kairze *vide*: szerzej Waldemar Jaskulski, „Zarys dziejów Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Stambule w okresie od września 1939 r. do lipca 1945 r.”; *Acta Turcica. Online Thematic Journal of Turkic Studies*, 29 (2019), <https://actaturcica.files.wordpress.com/2019/11/i-03-26-37-2.pdf> (dostęp: 14.02.2021).

144 Być może Witold Ryszard Korsak (1897–2003), polski dyplomata przed wybuchem II wojny światowej, m.in. radca poselstwa w Sofii, konsul generalny RP w Jerozolimie. *Rocznik Służby Zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej według stanu na 1 kwietnia 1938* (Warszawa: Wydany przez Stow. Samopomoc Urzędników Polskiej Służby Zagranicznej, 1938), 193; http://www.poles.org/db/K_names/Korsak_WR.html; <http://www.videofact.com/polska/gotowe/k/korsak/korsak.html> (dostęp: 13.02.2021).

145 *Vide*: wzmiankę o Domu Polskim Gawlina, *Biskup Polowy na Wschodzie Biblijnym*, 49.

146 Karol Radoński (1883–1951), bp pomocniczy poznański od 1927 r., bp diecezji wrocławskiej od 1929 r., w czasie II wojny przebywał w Rumunii, Jerozolimie i Londynie zajmował się organizacją duszpasterstwa polskiego, decyzyjną prezydenta RP Władysława Raczkiewicza wszedł jako przedstawiciel episkopatu polskiego do Rady Narodowej w Londynie (1942), w grudniu 1945 r. powrócił do Polski. *Vide*: Jan P. Grajner, „Radoński Karol Mieczysław (1883–1951)”, w *Polski słownik biograficzny*, t. XXIX, red. E. Rostworowski, (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź Wydawnictwo PAN, 1986), 741–742; Zbigniew Karpus, „Radoński Karol Mieczysław (1883–1951)”, w *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, t. 3 r-ż, red. Ryszard Bender, (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1995), 2–3; Nitecki, *Biskupi kościoła w Polsce*, 732; <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/brado.html> (dostęp: 13.02.2021); *vide*: przypis nr 83 Gawlina, *In viam pacis*, 225; *vide*: też dokument XXVII „Relacje kapelańskie z kampanii polskiej 1939 roku”, oprac. Wiesław J. Wysocki, w *Kapelani Wrześniowi*, 842; Szkatuła, *I ja z nimi byłem*, 440; Studziński, *Wspomnienia kapelana, passim*; *Dziennik czynności Prezydenta RP*, t. I, *passim*.

147 Jan Grajner ks. kapelan bp Radońskiego, Studziński, *Wspomnienia kapelana*, 79, 114, 116, 144; *vide*: przypis nr 90 Gawlina, *In viam pacis*, 345; Wesolowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 141. Powyższy fragment został zamieszczony w pracy Gallus, Mikołajczak, *Ojciec Marcin Chrostowski*, 106–107.

Kościół dormitionis¹⁴⁸, Wieczernik¹⁴⁹, Gallecantus¹⁵⁰, cmentarz. Kolacja w starym Domu Polskim. Poznajemy ks. kan[onika] Pietruszkę¹⁵¹, ks. St. Karkowskiego¹⁵², pijara ks. Naumowicza¹⁵³, o. Adama Studzińskiego¹⁵⁴,

148 Bazylika Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Jerozolimie.

149 *Vide*: opis Wieczernika pióra bpa Gawliny sporządzony już po powrocie z ZSRR, Gawlina, *Biskup Polowy na Wschodzie Biblijnym*, 53–56.

150 Kościół św. Piotra in Gallicantu.

151 Stefan Pietruszka (1898–1973) po agresji sowieckiej wraz z bp Radońskim w Rumunii, duszpasterz polskich żołnierzy na Węgrzech, umożliwił ucieczkę z obozu w Visegrad gen. Bronisława Ducha, wyjechał do Jerozolimy przez Jugosławię, Turcję i Syrię; od 1941 r. kapelan Legii Oficerskiej, zwolniony z wojska w 1942 r., szef duszpasterstwa polskiej ludności cywilnej, kierował Katolickim Duszpasterstwem Polskim polskiej emigracji w Palestynie, zorganizował Sodalicję Mariańską dla Polaków w Jerozolimie, był ponadto kapelanem ochronki w Jerozolimie, redagował w Palestynie „Miesięcznik Katolicko-Społeczny”. *Vide*: Studziński, *Wspomnienia kapelana*, 114; Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 43, 44, 55, 61, 64, 82–83, 91, 98–99, 147; Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie*, 118, 262; Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych*, 278, 279; *vide*: przypis nr 647 Gawlina, *In viam pacis*, 434.

152 Być może błędnie zanotowane imię, zapewne Karkowski Franciszek – kapelan obozu w Quassasin, odpowiadał za cmentarze wojskowe w Bejrucie, Damaszk, Trypolisie i Syrii Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 46, 47, 61, 144.

153 Czesław Naumowicz był kapelanem w 15 Pułku Ułanów, kapelan obozu polskich żołnierzy na terenie Jugosławii w Leskowac (obecnie Serbia), ks. Naumowicz został odznaczony Krzyżem Walecznych *vide*: szerzej Studziński, *Wspomnienia kapelana*, 120, 134–135, 305; Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie*, 176–177, 183. *Vide*: wzmiankę o przybyciu do Samodzielnej Brygady w 1940 r. ks. Naumowicza Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 35; *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej w świetle dokumentów i rozporządzeń Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, cz. II, 24, 72.

154 Adam Studziński (1911–2008) po wkroczeniu Armii Czerwonej udał się na Węgry, gdzie był kapelanem w obozach internowanych polskich żołnierzy, następnie w Jugosławii skąd przedostał się do Palestyny, w 1942 r., rozpoczął służbę wojskową jako kapelan 4. Batalionu czołgów, kierował następnie duszpasterstwem 2. Brygady Czołgów, ponownie w 4. Batalionie przemianowanym na 4. Pułk Pancerny „Skorpion”, z którym uczestniczył w bitwie o Monte Cassino idąc przed czołgami z krzyżem w ręku pierwszego dnia ataku, uczestniczył w walkach o Piedimonte i Bolonię. Odznaczony m.in. Orderem Virtuti Militari V kl., Krzyżem Walecznych, Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski, Złotym Krzyżem Zasługi z Mieczami, Krzyżem Monte Cassino *vide*: szerzej Studziński, *Wspomnienia kapelana Pułku 4 Pancernego „Skorpion” spod Monte Cassino*; odnośnie do wspomnień ojca Studzińskiego *vide*: Janusz Gajda, *Autobiografia O. Adama Studzińskiego OP we „Wspomnieniach kapelana spod Monte Cassino”*, *Nasza Przyszłość*, 112 (2009): 341–350; *Wspomnienia wojenne kapelanów, passim*; Wichrowicz, „Studziński Adam Franciszek (1911–2008), dominikanin, generał brygady, autor literatury wspomnieniowej”, w *Słownik polskich*, 1054–1056; Szwedo, *Zawsze w pierwszej linii*, 136–139; Szwedo, *Kapelani wojskowi*, 473–481; Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie, passim*; *vide*: katalog z wystawy wraz z ryssem biograficznym o. Adama Studzińskiego autorstwa Jacka Macyszyna w pracy *Deo et Patriae. Wiara i Moc ojca Adama Franciszka Studzińskiego*, red. Jacek Macyszyn (Warszawa: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej im. płk. dypl. Mariana Porwita, 2016), 8–20; Kazimierz Dymanus, „Ojciec Adam – kapłan, kombatan i harcerz”, w *ibidem*,

ks. Olejarz z diec. Iwowskiej¹⁵⁵, ks. Winczewskiego ze Śląska¹⁵⁶, ks. Śmieję¹⁵⁷, płk Ściborowskiego.

Czwartek, dn. 12.3: Msza św. w Bazylice Grobu. J[ego] E[minencja] odprawia Mszę Św. w Grobie, ja na Kalwarii¹⁵⁸. Potem zwiedzanie świątyni, obecnie meczetu Omara i El Aksi¹⁵⁹, wyjazd do Betlehem¹⁶⁰. Z okazji koronacji Ojca Św. ks. bp. Radoński odprawił rano Mszę Św. u Asumpcjonistów¹⁶¹. Po południu zwiedzaliśmy świątynię Wniebowzięcia, Ogrójec z pięknym kościołem. Obiad w konsulacie, gdzie przedstawili się

23–32; *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej w świetle dokumentów i rozporządzeń Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, cz. II, *passim*; Puciłowski, *Portrety imienne i bezimienne, passim*; Miławicki, „Dominikanie w Polsce po II wojnie światowej”, 10, 29, 30; *vide*: idem, „Dominikański gazda na Wiktorówkach. O. Paweł Kielar i duszpasterstwo tatrzańskie w latach 1958–1967”, w *Kościół w okowach*, przypis nr 105, 349.

- 155 Michał Olejarz zaangażowany w prace w Katolickim Duszpasterstwie cywilnym w Bejrucie, kapelan ochrony w Palestynie, nauczyciel w Szkołach Młodszych Ochotniczek, asystent sekcji biblijnej Sodalicji Mariańskiej, duszpasterz Polonii w Brazylii Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 35, 55, 66, 83, 147; Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie*, 129; Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych*, 277; *vide*: Gawlina, *In viam pacis*, przypis nr 550, 418.
- 156 Zapewne Franciszek Winczowski (1905–1974) uczestniczył w powstaniach śląskich, unikając aresztowania przez gestapo zbiegł na Węgry, gdzie sprawował opiekę duszpasterską nad żołnierzami polskimi w węgierskim obozie w Békés, w 1941 r. przedostał się na Bliski Wschód, gdzie pełnił posługę duszpasterską wśród rodzin wojskowych w Jeruzolimie, kapelan obozu uchodźców w Teheranie, następnie proboszcz obozu nr 2 w ramach duszpasterstwa obozów 2. Korpusu, duszpasterz ludności cywilnej w Masindi w Ugandzie. W polskim obozie cywilnym w Tengeru pracował jako prefekt szkół do końca trwania osiedla w 1950 r. *Vide*: szerzej Paweł Porwoł, „Winczowski Franciszek (1905–1974)”, w *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego*, 463–464; Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 145; Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie*, 129–130, 137, 145; Anna Hejczyk, *Sybiracy pod Kilimandżaro. Tengeru polskie osiedla w Afryce Wschodniej we wspomnieniach jego mieszkańców* (Rzeszów–Kraków: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej, 2013), 121, 122; Studziński, *Wspomnienia kapelana*, 76; Kapała, „Śląscy kapelani w Polskich Siłach Zbrojnych”, 89–90.
- 157 Stanisław Śmieja brał udział w I wojnie światowej, były kapelan armii niemieckiej, proboszcz parafii w Brzezinach Śląskich, działacz niepodległościowy, przez Węgry Grecję dotarł do Palestyny, kapelan Armii Polskiej na Bliskim Wschodzie, kapelan w Elkan-tarze, kapelan 6. i 5. Szpitala Wojennego, kapelan szkół junackich. *Vide*: szerzej Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 33, 144; Studziński, *Wspomnienia kapelana*, 157; Kapała, „Śląscy kapelani w Polskich Siłach Zbrojnych”, 89.
- 158 *Vide*: Gawlina, *In viam pacis*, 346.
- 159 Al-Aksa.
- 160 *Vide*: opis pasterki w Betlejem pióra bpa Gawliny sporządzony już po powrocie z ZSRR Gawlina, *Biskup Polowy na Wschodzie Biblijnym*, 64–67.
- 161 Zakon Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, Kościół św. Piotra in Gallicantu.

vicekonsulowie. Otwarcie świetlicy klubu polskiego, zwiedzanie Szkoły Biblijnej z o. Adamem¹⁶².

W piątek, 13.3. po Mszy Św. w Bazylice Grobu Pańskiego wyjazd do Galilei¹⁶³. Jedziemy wojskowym samochodem: obaj ks. ks. biskupi, por. Kowalski, mjr Peterek i ja. Wsiadamy przy studni Jakubowej¹⁶⁴, gdzie P[an] Jezus spotkał Samarytanę. J[ego] E[minencja] przypomina sobie Dżemu, gdzie był w obozie. Z dala widzimy Naim i przyjeżdżamy do Nazaretu. Tu spotykamy ks. Matuszka¹⁶⁵, który przyłącza się do nas. Zwiedzamy Bazylikę Zwiastowania i dom św. Józefa. Po niedługim pobycie jedziemy przez Kanę do Kafarnaum, gdzie odkopano bożnicę. Piękne Jezioro Genezaret, które oglądamy jeszcze w Tyberiadzie. Tu przyjmują nas bardzo gościnnie obiadem oo. Franciszkanie¹⁶⁶. Potem jedziemy do Haiffy¹⁶⁷. Górę Tabor z kościołem, jak również Górę Karmel widzimy tylko z daleka. W Haiffie zatrzymujemy się na kawie u ss. Boremeuszek¹⁶⁸ i żegnamy z zacnym ks. Matuszką. Haiffa – nowoczesne miasto i ożywiony port. Wieczorem wracamy do Jerozolimy. Przy kolacji rozmowy z przybyłymi z Rosji: Jarnuszkiewiczem¹⁶⁹ i innymi. Znajomy z Warszawy p[an] Zaleski i b[yły] minister Poniatowski¹⁷⁰.

162 O. Adam Studziński OP.

163 *Vide*: „«Itinerarium Gawliny»”, 54.

164 Studia Jakuba w pobliżu Sychem. *Vide*: też Gawlina, *In viam pacis*, 346.

165 Józef Matuszek (1890–1983), aresztowany przez gestapo 10 X 1939 r., zwolniony po miesiącu, unikając ponownego aresztowania, w 1940 r. przedostał się przez Węgry do Jugosławii i Palestyny, od 1942 r. w II Korpusie, duszpasterz szpitala wojskowego nr 6 i nr 5, *vide*: Kapła, „Śląscy kapelani w Polskich Siłach Zbrojnych”, 89; Józef Kiedos, „Matuszek Józef (1890–1983)”, w *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego*, 266–267; Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 47, 61, 144; Studziński, *Wspomnienia kapelana*, 145, 157; *vide*: przypis nr 104 Gawlina, *In viam pacis*, 346.

166 W Tyberiadzie franciszkanie z Kustodii Ziemi Świętej opiekują się kościołem św. Piotra, na którego dziedzińcu w czasie II wojny światowej wzniesiono pomnik przyozdobiony herbami wybranych polskich miast.

167 *Vide*: Gawlina, *In viam pacis*, 346.

168 Konwent Boromeuszek – Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Karola Boromeusza w Hajfie – został założony w 1888 r., *vide*: <https://www.newadvent.org/cathen/10201a.htm> (dostęp: 13.02.2021).

169 Czesław Jarnuszkiewicz (1888–1988) generał brygady Wojska Polskiego, po kampanii wrześniowej w niewoli radzieckiej, od 1942 r. w Palestynie w ramach tzw. II grupy, Kryska-Karski, Żurakowski, *Generałowie Polski niepodległej*, 104; Jurga, *Obrona Polski 1939*, 44.

170 Józef Maria Poniatowski (1897–1995) w czasie I wojny światowej działał w Polskiej Organizacji Wojskowej, następnie w szeregach Wojska Polskiego do 1920 r.; poseł II kadencji w l. 1930–1935 z ramienia BBWR, po drugiej wojnie światowej wykładał demografię w Polish University College w Londynie, minister spraw krajowych w Rządzie RP na Uchodźstwie (1972–1976). Odznaczony m.in. Krzyżem Niepodległości

W sobotę po odprawieniu Mszy św. w domowej kaplicy jedziemy na lotnisko. Tymczasem samolot nasz przy próbie motorów wykazuje pewne braki i schodzi kilka godzin, zanim odlecimy do Aleksandrii¹⁷¹. Podróż bardzo ciekawa, zwłaszcza deltą Nilu. Lądujemy w miejscu, gdzie kiedyś wysiadały na ląd wojska Napoleona. Jesteśmy spóźnieni o kilka godzin, więc oficerowie już odjechali. Po dłuższym czasie przyjeżdżają: gen. Zamorski¹⁷² i inni oficerowie, ks. Kotowski.

J[ego] E[minencja] jedzie do dość odległego szpitala¹⁷³, a my, t.j. nasi lotnicy i ja do miasta, do szpitala wojennego w domu marynarzy katolickich¹⁷⁴. Komendant szpitala – mjr Bujwid¹⁷⁵, kapelan – ks. Żelechowski¹⁷⁶.

z Mieczami, trzykrotnie Krzyżem Walecznych. *Vide*: szerzej *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: Słownik biograficzny*, t. 4 M–P, red. G. Mazur, (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2009), 406–407.

171 *Vide*: „«Itinerarium Gawliny»”, 54.

172 Józef Kordian Zamorski (1890–1983), generał dywizji WP, w l. 1935–1939 komendant główny Policji Państwowej, internowany w Rumunii, skąd przedostał się do Palestyny przez Turcję, 1940–1942 komendant Ośrodka Zapasowego Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich po dowódcy Wojska Polskiego na Środkowym Wschodzie, Kryśka-Karski, Żurakowski, *Generałowie Polski niepodległej*, 67; *vide*: też przypis nr 112 Gawlina, *In viam pacis*, 347. Odnośnie do postaci generała *vide*: biografia autorstwa Roberta Litwińskiego, *Kordian Józef Zamorski „granatowy” generał* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2018).

173 *Vide*: wzmianka o zwiedzeniu szpitala i wygłoszeniu przemówienia do rannych żołnierzy w El Bousela Gawlina, *In viam pacis*, 347.

174 Odnośnie do lokalizacji szpitali brytyjskich *vide*: wykaz zamieszczony na stronie <http://www.scarletfinders.co.uk/112.html> (dostęp: 13.02.2021).

175 Być może Stanisław Bujwid, syn Odo Bujwida, profesora bakteriologii, twórcy szczeniopionek. Stanisław Bujwid był kawalerzystą, walczył w legionach w czasie I wojny światowej. *Vide*: też wykaz oficerów rezerwy o nazwisku Bujwid: *Rocznik oficerski rezerw*, Warszawa 1934.

176 Franciszek Żelechowski sprawował posługę duszpasterską wśród polskich żołnierzy w Zagrzebiu, kapelan Polskiego Szpitala w Aleksandrii, kapelan 7. Pułku Artylerii Konnej 2. Korpusu, kapelan 6. kompanii sanitarnej w 1944 r., odznaczony Krzyżem Walecznych. *Vide*: przypis nr 242 Gawlina, *In viam pacis*, 581; Studziński, *Wspomnienia kapelana*, 113, 119–120, 147, 335; Wesółowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 34; Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie*, 255; Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych*, 278.

J[ego] E[minencja] odwiedził obóz oficerski¹⁷⁷ (kap[elan] ks. Grzendziel¹⁷⁸, ks. Szawerna¹⁷⁹). Oczekiwała Go kompania honorowa. Ks. Grzendziel powitał miło J[ego] E[minencję] przed kaplicą w namiocie. Odpowiedź J[ego] E[mienicy], który w braku czasu nie mógł dłużej pozostać. Po zwiedzeniu szpitala pojechaliśmy przez miasto koło portu do obozu Legii Oficerskiej¹⁸⁰.

177 *Vide*: wzmianka o pobycie 14 marca w obozie w Sidi Bishr pod Aleksandrią, wizycie u chorych żołnierzy w Aleksandrii i pobycie w Centrum Wyszkożenia w Amiriyah Gawlina, *In viam pacis*, 347; *vide*: „«Itinerarium Gawliny»”, 54.

178 Rafał Grzondziel OFM (Grządziel) (1912–1998) w czasie kampanii wrześniowej ewakuował się na wschód, w Zbarażu został kapłanem szpitala polowego, aresztowany przez Sowietów, po ucieczce pracował w Chorzowie-Klimzowcu, następnie przez Austrię i Wiedeń dotarł do Grecji, gdzie był kapłanem poselstwa RP w Atenach, od 9 lipca 1940 r. kapłan w Samodzielnej Brygadzie Strzelców Karpackich, od września 1940 r. kapłan Obozu Zbornego Brygady, od czerwca 1942 r. kapłan szpitala w Jerzolinie, następnie m.in. kapłan 9. Batalionu Strzelców Karpackich. Zaangażowany w nauczanie w gimnazjum dywizyjnym; uczestniczył m.in. w bitwie o Monte Cassino, Ankonę i Bolonię, odznaczony Orderem *Virtuti Militari* V kl., Szwedo, *Zawsze w pierwszej linii*, 51–55; Szwedo, *Kapłani wojskowi*, 148–153; Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 35, 36–37, 64, 106, 142; Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie*, 104, 108, 158, 176, 183, 197–198, 254–255; Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych*, 283; Kapała, „Ślęscy kapłani w Polskich Siłach Zbrojnych”, 87, 90, 92; przypis nr 469 Gawlina, *In viam pacis*, 406; odnośnie do zajęcia Bolonii *vide*: Rafał Grzondziel, „Libertas w herbie Bolonii i Padwy”, w *Wyzwolenie Bolonii. Szlak bojowy 2. Korpusu Polskich Sił Zbrojnych we Włoszech 1943–1945. Antologia tekstów historycznych i literackich*, oprac. Ryszard Kazimierz Lewański, (Bolonia–Warszawa: „Typografia”, 1994), 92–96; tenże, „Bolonia – per benemeranza”, w *Wyzwolenie Bolonii. Szlak bojowy 2. Korpusu Polskich Sił Zbrojnych we Włoszech 1943–1945. Antologia tekstów historycznych i literackich*, oprac. Ryszard Kazimierz Lewański, (Bolonia–Warszawa: „Typografia”, 1994), 97–101.

179 Rudolf Szawerna OFM (1912–1979) uczestniczył w kampanii w Egipcie, Libii i we Włoszech. kapłan 4. Batalionu Strzelców Karpackich 2. Brygady Strzelców Karpackich, odznaczony Krzyżem Srebrnym *Virtuti Militari*, Srebrnym Krzyżem Zasługi z mieczami, Krzyżem Walecznych (dwukrotnie); *vide*: przypis nr 166 Gawlina, *In viam pacis*, 356; Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 143; Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie*, 104, 108, 177, 254; Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych*, 279, 283; *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej w świetle dokumentów i rozporządzeń Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, cz. II, 16, 54, 71.

180 Jednostka powstała w listopadzie 1940 r. w Latrun w Palestynie, rozwiązana w 1942 jej żołnierze w znacznej części zasilili Armię Polską na Wschodzie. Została sformowana, aby wykorzystać nadwyżkę zdolnych do służby oficerów, którzy nie znaleźli etatów w oddziałach Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich. Odnośnie do dziejów formacji *vide*: fragmenty rozkazów odnotowane w Kronice oddziału na temat formowania jednostki *Legia Oficerska na środkowym wschodzie 2 XII 1940 – 2 XII 1941* (Tel-Aviv: b.w., b.d.w.), 5–6; *vide*: też rys formacji Jan Emisarski, „Legia Oficerska na środkowym wschodzie”, w *Legia Oficerska na środkowym wschodzie 2 XII 1940 – 2 XII 1941* (Tel-Aviv: b.w., b.d.w.), 7–9; T. Zakrzewski, „Znaczenie wojskowe L.O.”, w *Legia Oficerska na środkowym wschodzie 2 XII 1940 – 2 XII 1941* (Tel-Aviv: b.w., b.d.w.), 12; Terlecki, *Bojowe szlaki pustynne*, 32–33; Biegański, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie*, 70–71; Jerzy Murgrabia, *Symbole wojskowe Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1946* (Warszawa: „Bellona”, 1990), 44; Jan Partyka, *Oznaki i oznaki Polskich Sił*

Ks. Czerny¹⁸¹ pokazał nam kaplicę. Kołacja w namiocie i odjazd samochodem do Kairu przez pustynię.

Pobyty¹⁸² w Kairze¹⁸³ przeciąga się ciągle z powodu braku miejsca w samolocie. Czas spędzamy ciekawie. Muzea niestety są zamknięte, otwarty tylko ogród ZOO. J[ego] E[minencja] odwiedzał kilkakrotnie ks. Brandysa, byliśmy jeszcze w Helluanie u prof. Wielhorskiego¹⁸⁴. Poprzednio zwiedziliśmy tu kościół, a na miejscowym cmentarzu modliliśmy się na grobach Polaków, a zwłaszcza p. Zofii Bobińskiej. Z kościołów w Kairze wyróżnia się kościół św. Teresy, w którym modlą się licznie i mahometanie. Krypta jest wyłożona wotywnymi tablicami, kilka polskich. Tu w krypcie J[ego] E[minencja] odprawił Mszę Św., a potem był

Zbrojnych na Zachodzie 1939–1945 (wojska lądowe), (Rzeszów: „Libri Ressoivienses”, 1997), 16–17.

181 Zapewne Henryk Czorny (1907–1965), kapelan w Wojsku Polskim od 28 IV 1939 r., w czasie kampanii wrześniowej kapelan ośrodka zapasowego Wołyńskiej Brygady Kawalerii, od 1940 r. kapelan Legii Oficerskiej w Brygadzie Strzelców Karpackich, kapelan 6. Pułku Pancernego „Dzieci Lwowskich”, uczestniczył w bitwie o Monte Cassino, Ankonę i Bolonię, odznaczony m.in. Orderem Virtuti Militari V kl., Krzyżem Walecznych, Orderem Odrodzenia Polski, Złotym Krzyżem Zasługi z Mieczami, Krzyżem Monte Cassino *vide*: „Ks. Kan. Henryk Czorny”, *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza* 26/99 (1965); Szewdo, *Zawsze w pierwszej linii*, 35–37; dokument XXVI „Biogramy kapelanów wrześniowych”, oprac. Wiesław J. Wysocki, w *Kapelani Wrześniowi*, 574; Paweł Porwoł, „Czorny Henryk (1907–1965)”, w *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego*, 75–76; Studziński, *Wspomnienia kapelana*, 167, 280, 308, 334, 345, 352; Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 32, 35, 141; Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie*, 104, 108, 110, 113, 177, 183, 255; Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych*, 259, 279, 283, 287; Kapała, „Śląscy kapelani w Polskich Siłach Zbrojnych”, 88, 91; *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej w świetle dokumentów i rozporządzeń Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, cz. II, 15, 73; Gawlina, *In viam pacis*, 430.

182 Poniższy wyższy fragment został zamieszczony w pracy Gallus, Mikołajczak, *Ojciec Marcin Chrostowski*.

183 Pobyty w Kairze 14–23.03 *vide*: „«Itinerarium Gawliny»”, 54.

184 Władysław Wielhorski (1885–1967) historyk, politolog, poseł na sejm, współtwórca polskiej szkoły sowietologicznej, wykładowca Uniwersytetu Wileńskiego, aresztowany i początkowo więziony w Wilnie, następnie w Gorkim, pracownik ambasady w Kujbyszewie, od 1942 r. w Wielkiej Brytanii *vide*: przypis nr 97 Gawlina, *In viam pacis*, 346; Rafał Stobiecki, *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005), 40–41, 88–89, 90–94, 96, 232, 256, 288, 294, 306–308; Zbigniew Andrzej Judycki, *Polski Uniwersytet na obczyźnie w Londynie. Słownik biograficzny pracowników naukowych* (Londyn: Polski Uniwersytet na Obczyźnie, 2008), 102; *Dziennik czynności Prezydenta RP*, t. I, *passim*; t. II, *passim*; Janusz Wiśnicki, „Władysław Wielhorski jako badacz problematyki litewskiej i białoruskiej”, *Annales Universitatis Mariae Curiae-Skłodowska. Sectio F* 54/55 (1999/2000): 261–270; https://cmentarze.um.warszawa.pl/pomnik.aspx?pom_id=6649 (dostęp: 13.02.2021).

zaproszony na śniadanie do oo. Karmelitów¹⁸⁵. Przełożony Flamandczyk, inny Holender, brat – Węgier. Fotografia będzie pamiątką tej wizyty.

J[ego] E[minencja] odprawił Mszę św. u ss. Franciszkanek w ich kościele (Niepokalanego Poczęcia) – niedziela. Zwiedzenie ogromnej szkoły i fotografia na podwórzu. Również w Heliopolis Franciszkanek chciały mieć wizytę J[ego] E[minencji] u siebie¹⁸⁶. Obiad i rewia uczennic. Miłe przemówienie powitalne polskiej Żydówki. Stąd pojechaliśmy do miejsca, gdzie w[edłu]g tradycji mieszkała św. Rodzina na wygnaniu. Ładny kościół i oliwka, którą widzieliśmy z daleka.

J[ego] E[minencja] zwiedzał szpitala wojskowe w mieście i Heliopolis, składał wizyty abp. Testa¹⁸⁷, delegatowi apostołskiemu w Egipcie, był zaproszony przez gen. Zająca i gen. Kopańskiego¹⁸⁸. Często również goście przyjeżdżali do nas: wymienieni generałowie, gen. Rayski¹⁸⁹, mjr Kurdziel¹⁹⁰, mjr Ratajczak¹⁹¹, prof. Wielhorski, mjr Peterek, por. Kowalski. Na 19 marca wieczorem J[ego] E[minencję] zaprosił prócz gen. Zająca ks. dziek[ana] Brandysa i płk. Wiatra¹⁹².

185 Powyższy fragment został zamieszczony w pracy Gallus, Mikołajczak, *Ojciec Marcin Chrostowski*, 111.

186 *Vide*: „Piątek 20 marca u sióstr franciszkanek w Heliopolis”, Gawlina, *In viam pacis*, 348.

187 Gustavo Testa (1886–1969) od 1934 apostołski delegat w Egipcie *vide*: szerzej <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/btestag.html> (dostęp: 13.02.2021).

188 Stanisław Kopański (1895–1976), generał dywizji Wojska Polskiego, 1940–1942 dowódca Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich, następnie 3. Dywizji Strzelców Karpackich i Szef Sztabu Naczelnego Wodza *vide*: szerzej Kryska-Karski, Żurakowski, *Generałowie Polski niepodległej*, 43; Stawecki, *Generałowie Polscy*, 211–212; Mierzwiński, *Generałowie II Rzeczypospolitej*, t. 1, 113–123; Jurga, *Obrona Polski 1939, passim*; *vide*: też biogram *ibidem*, 783–784; Leżeński, Kukawski, *O kawalerii polskiej XX wieku*, 137; *Dziennik czynności Prezydenta RP*, t. I, *passim*. *Vide*: także wspomnienia generała przybliżające walki Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich Kopański, *Wspomnienia wojenne*.

189 Ludomił Rayski patrz wyżej.

190 Tadeusz Kurdziel (1902–1957) Krzystek, *Polskie Siły Powietrzne*, 241; Pawlak, *Polskie eskadry w latach 1918–1939*, 198, 204–205.

191 Zapewne Franciszek Ratajczak we wrześniu 1939 r. był komendantem bazy lotniczej w Małaszewiczach, która miała stanowić bazę dla lotnictwa z Bazy Lotniczej w Bydgoszczy Pawlak, *Plonące bazy*, 111, 147–155.

192 Józef Wiatr (1889–1977) generał brygady Polskich Sił Zbrojnych, we wrześniu 1939 r. był generalnym kwatermistrzem, trzecim zastępcą szefa Sztabu Naczelnego Wodza, przez Rumunię przedostał się na Bliski Wschód, gdzie służył w Ośrodku Zapasowym Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich w Palestynie, następnie był szefem sztabu Wojska Polskiego na Środkowym Wschodzie, dowódcą Etapów Armii Polskiej na Wschodzie, Generalnym Kwatermistrzem Armii Polskiej na Wschodzie, dowódcą Jednostek Wojskowych na Środkowym Wschodzie, Jurga, *Obrona Polski 1939*, 239, 834 (biogram); *Vide*: Gawlina, *In viam pacis*, przypis nr 681, 439.

Stałym, kochanym, uczynnym i pomocnym towarzyszem był ks. kap[elan] Kotowski. Był on kapelanem grupy lotników. Poznaliśmy też kilku kapelanów angielskich. Wdzięczną¹⁹³ pamięć zachowamy o ss. Franciszkankach prowadzących English School Alvernia – dla dziewcząt europejskich i egipskich bez względu na wyznanie. Szkoła mieści się w dzielnicy Zamalek na ul. 28 Mohmed Nazhaz Pasha i choć w domu tym było wszystko zajęte, zacne siostry potrafiły przygotować dla J[ego] E[minencji] piękny pokój z balkonem, a dla mnie pokoik – dawną szatnię.

Stołowaliśmy się w saloniku na parterze. Na pierwszym piętrze mieści się mała, ale bardzo czysta i ładnie utrzymana kaplica. Zwykle pierwsza Msza św. była o 6.30, ks. kap[elan] Kotowski miał o 7, a J[ego] E[minencja] o 8. – W niedzielę o 7-mej wieczorem było błogosławieństwo Najśw[iętszym] Sakramentem, którego udzielił kilka razy J[ego] E[minencja] Na te błogosławieństwa przychodzili licznie żołnierze angielscy. J[ego] E[minencja] udzielił dwukrotnie Sakramentu Bierzmowania, w tym jednemu konwertycie, byłemu pastorowi i kap. anglikańskiemu¹⁹⁴. Siostry, przeważnie Irlandki, 2 Włoszki – były niezmiernie szczęśliwe, że po raz pierwszy mogły gościć u siebie biskupa. Radość swą okazywały przez niezwykłą gościnność, dobroć, pamięć o reparacji, praniu bielizny itd. Jak się czasem zdarza, w swojej gorliwości stawały się nieraz kłopotliwe lub dokuczliwe, ale któż potrafiłby się o to gniewać.

Na 19 marca ss. przygotowały akademię ku czci J[ego] E[minencji] Deklamacja, tańce, śpiewy wypadły bardzo miło i ładnie. Kilka fotografii amatorskich, a nawet zaproszonego fotografa, będzie dla siostr miłą pamiątką. Przed wyjazdem ss. zaopatrzyły nas hojnie w wino mszalne, świece i hostie.

Poniedziałek, 23.3. – mamy dziś wreszcie odlecieć. Niestety z góry nam powiedziano, że jest tylko jedno miejsce do Teheranu¹⁹⁵. Ja będę musiał wsiąść w Habbanich pod Bagdadem i potem pojechać dalej koleją lub innym samolotem.

Po bardzo wcześnie odprawionej Mszy św. jedziemy z kap[elanem] Kotowskim na lotnisko. Ks. dziek[an] Brandys, ks. Chojecki i p[an] charge d'affaires Szczeniowski odprowadzają J[ego] E[minencję] na lotnisko. O godz. 6.30 rusza samolot (Lockheed) i z rozpędu unosi się nad ziemię. Lecimy znów drogą na zachód ponad Kanałem Sueskim i o godz.

193 Poniższy fragment został zamieszczony w pracy Gallus, Mikołajczak, *Ojciec Marcin Chrostowski*.

194 *Vide*: wzmiankę z 10 marca Gawlina, *In viam pacis*, 346.

195 *Vide*: wzmiankę Gawlina, *In viam pacis*, 348–349; *vide*: „*Itinerarium Gawliny*”, 54.

8-mej siadamy w Lyddzie¹⁹⁶. Do zbiorników leją benzynę, pijemy kawę, kupujemy jeszcze mapy, samouczki rosyjskiego, rozmawiamy z Belgiem, sędzią z Kairu, i znowu samolot leci dalej. Przelatujemy góry, potem pod nami żółta pustynia. Czasem żółte tumany pyłu zasłaniają widok ziemi. W kabinie robi się duszno, kilku pasażerów wyraźnie czuje się niedobrze. Wreszcie słychać wolniejszą pracę motorów; lekkie wstrząsy przy opadaniu, pochylenie przy zataczaniu łuku i ku zdziwieniu widać rzekę i jezioro. To Eufrates. Habbanich¹⁹⁷ – lotnisko wojskowe. Tu mam rozstać się z J[ego] E[minencją] na kilka dni i inną drogą jechać do Teheranu.

Wysiadamy, zaczyna się wyciąganie bagażu, opróżnianie kabiny dla następnych pasażerów. Rzeczywiście kilku wojskowych angielskich i generał czekają już na swoje miejsca w samolocie. Próbuję prosić o pozostanie w samolocie, ale zaraz okazuje się, że nawet J[ego] E[minencja] nie może dalej lecieć.

Generał angielski niezbyt grzecznie rozmawia z J[ego] E[minencją]. Ostatecznie mamy od Anglików obietnicę, że w środę będzie samolot i nim będziemy mogli odlecieć do Iranu. Nieco niezadowoleni z takiego obrotu sprawy czekamy na samochód, aby jechać do Bagdadu, po chwili gen. angielski wraca z wiadomością, że z powodu złych warunków atmosferycznych lot odłożony jest do jutra¹⁹⁸. Mając pewnego rodzaju pociechę – *bad consolation* – wsiadamy do samochodu z Belgiem, kpt. szkockim i zabieramy część bagażu ze sobą. Resztę oddajemy na przechowanie na lotnisku. Bagdad leży o 55 km od lotniska i droga prowadzi przez pustynię. Po drodze przejeżdżamy przez miasteczko, gdzie walczone zeszłorocznej wojny. Wojska Iranu, zbyt słabo poparte niemieckim lotnictwem, już po kilku dniach porozumiały się z Anglikami, po przejechaniu Eufratu znowu pustynia. Co pewien czas mamy wrażenie, że na szosie lub z boku błyszczą kałuże wody. Parę minut dalszej jazdy przekonuje nas, że to złudzenie – *fatamorgana*¹⁹⁹. Na drodze duży ruch samochodów ciężarowych, gdzieś widać rowy, kanały obecnie prawie nieczynne. Brak wody, susza nie pozwalają na uprawę tej żyznej ziemi. Tylko wielkim nakładem pracy nad założeniem i utrzymaniem systemu nawadniania osiągała dawna Mezopotamia urodzajność i bogactwo kraju. Z powodu reperacji, a nawet budowy drogi, zjeżdżamy na bok i jedziemy po twardej i równej płaszczyźnie pustyni.

196 *Vide*: Gawlina, *In viam pacis*, 349; *vide*: „«Itinerarium Gawliny»”, 54.

197 Habanija *vide*: „«Itinerarium Gawliny»”, 54; Gawlina, *In viam pacis*, 349.

198 Gawlina, *In viam pacis*, 349.

199 *Ibidem*, 350.

Nareszcie Bagdad jest blisko. Ruch większy jeszcze. Widać wyższe budynki, pokazują [się] złote kopuły meczetów pod miastem. Przy wjeździe do miasta lotnisko cywilne, dworzec kolejowy, dalej piękna brama. Ulica szeroka, domy niskie. Skręcamy do biura transportu. Przyjmują nas uprzejmie. Dostajemy papiery na kwatery w hotelu, prowadzą nas do Senior Chaplain. Tym był ks. Heal²⁰⁰ – bardzo miłej powierzchowności i serdecznie gościnny. Upřednio jednak upewnił się, czy ma przed sobą księży katolickich. Samochodem swoim zabrał nas ks. Heal do drugiego hotelu, lepszego, własności katolików chaldejskich. W tym hotelu (seranis) pięknie położonym nad Tygrysem, mieszkał drugi kapelan, ks. M. Thorp²⁰¹. J[ego] E[minencja] miał ładny pokój z łazienką, ja noco- wałem z ks. Thorpem na łóżku ks. Heala, który tego wieczora wyjechał do Mossulu. Po umyciu się i posiłku ks. kap. Thorp zaprowadził nas do zakładu ss. Dominikanek, gdzie nazajutrz chcieliśmy odprawić Msze św. Siostry te, przeważnie Francuzki, prowadzą wielki zakład wychowawczy dla dziewcząt. Na Mszy św. J[ego] E[minencji] były wszystkie uczennice²⁰². Po Mszy św. utworzyły one szpaler i wznosiły okrzyki na cześć Polski. W czasie śniadania wiele sióstr przedstawiło się J[ego] E[minencji]

Po południu zwiedzaliśmy kościoły, katedrę armeńską, chaldejską, przy której mieszka staruszek patriarcha Emanuel Thomas²⁰³. Księża chaldejscy przyjęli nas bardzo gościnnie. Kilka minut spędziliśmy z patriarchą i biskupem chaldejskim.

Zwiedziliśmy tylko jedno muzeum²⁰⁴, gdyż inne były w tym czasie zamknięte. Zbiory bardzo ciekawe, okazy z kilku tysięcy lat przed Chrystusem. Dużo rzeźb, np. pieczęcie walcowe, wyroby złote itd. Ks. Thorp przeprowadził nas również po bazarze. Po południu odwiedziliśmy ks. arcybiskupa, Belga, delegata papieskiego, którego J[ego] E[minencja]

200 *Ibidem*, 349.

201 Thorge, *ibidem*.

202 *Ibidem*.

203 Yousef VI Emmanuel II Tomasz (1852–1947), patriarcha Babilonu od 1900 r. *vide*: Gawlina, *In viam pacis*, przypis nr 122, 349; <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bthomg.html> (dostęp: 7.02.2021).

204 Muzeum historyczne *vide*: Gawlina, *In viam pacis*, 349.

znał już z Rzymu²⁰⁵; arcybiskupa łańciskiego – Francuza, karmelity, nie zastaliśmy w domu²⁰⁶.

Ponieważ była możliwość, że nazajutrz odleci samolot, więc po południu wróciliśmy na lotnisko. Tu miał się nami zająć kap. R.A.F.-u ks. Doogan²⁰⁷. Około godz. 7-mej wieczorem przyjechaliśmy do bramy lotniska, gdzie niedługo przesiedliśmy się na samochód wojskowy, aby pojechać do Hospital Officers Mess. Ogromnie gościnnie przyjął nas G.C. Hanley (płk., lekarz chirurg), Irlandczyk, b[ardzo] gorliwy katolik²⁰⁸. Również ks. kap. Doogan okazał się bardzo miły i serdeczny. Tego jeszcze wieczora odwiedziliśmy w szpitalu mjra Tad[eusza] Kurdziela²⁰⁹, który tu ciężko zachorował przed samym odlotem do Indii²¹⁰. Chwała Bogu, życiu jego nie zagrażało już niebezpieczeństwo, ale po wyzdrowieniu nie będzie już mógł więcej latać.

Następnego dnia – 25 marca, Msze św. odprawiamy w dużym, ładnie urządzonym kościele na lotnisku²¹¹. Przyszło na nie wielu katolickich żołnierzy. Po nabożeństwie J[ego] E[minencja] rozmawiał z żołnierzami²¹². Wobec tego, że samolot nie odlatywał do Iranu, pojechaliśmy jeszcze raz do Bagdadu. Czasu było niewiele, ale jednak J[ego] E[minencja] widział się z p[anem] kons[ulem] Malhomme²¹³, który przyjechał z Kairu urządzić placówkę konsularną w Bagdadzie; potem z ppłk. Lechnerem, z-cą bazy ewakuacyjnej w Teheranie. Dzięki grzeczności p[ana] ppłk. L[echnera] część mego bagażu przywieziono samochodem²¹⁴. Zwiedziliśmy położone za miastem kolegium amerykańskich Jezuitów i pod wieczór wróciliśmy na lotnisko²¹⁵.

205 Georges de Jonghe d'Ardoye (1887–1961), delegat apostolski w Iraku od 1938 do 1947 r., *vide*: Gawlina, *In viam pacis*, przypis nr 125, 349 oraz wzmianka o tej wizycie *ibidem*; odnośnie do delegata apostolskiego *vide*: <http://www.gcatholic.org/hierarchy/data/bishops-DEG.htm#7295> (dostęp: 7.02.2021).

206 Armand-Etienne M. Blanquet du Chayla OCD (1887–1970) arcybiskup Bagdadu od 1939 r. *vide*: szerzej <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bblanquet.html> (dostęp: 13.02.2021).

207 Kapelan personelu Deegan *vide*: wzmiankę Gawlina, *In viam pacis*, 349–350.

208 Gerard Hanly (1900–1942) *vide*: przypis nr 128 Gawlina, *In viam pacis*, 350 oraz wzmianka o tej wizycie, *ibidem*.

209 Kurdziel Tadeusz Antoni (1902–1957) *vide*: Krzystek, *Polskie Siły Powietrzne*, 241.

210 Gawlina, *In viam pacis*, 349.

211 *Vide*: „«Itinerarium Gawliny»”, 54.

212 *Vide*: wzmiankę o odprawieniu mszy i bierzmowaniu Gawlina, *In viam pacis*, 350.

213 Henryk Malhomme de la Roche (1894–1977) *vide*: *ibidem*, przypis nr 129, 350.

214 *Ibidem*.

215 *Ibidem*.

W czwartek, 26 marca²¹⁶ rano, silny wiatr z pyłem piaskowym odbierał nam nadzieję niecierpliwie oczekiwanego odlotu. Jednak około godziny 10-tej dano znać, że mamy zaraz jechać na pole lotniska, gdzie czekał ogromny transportowiec Bombay²¹⁷. Pasażerów nie było wielu. Kilku angielskich oficerów. Bagaż można było brać bez ograniczenia. Droga z Habbanich do Teheranu trwała od 10.30 do 4-tej po południu. Lecąc wysoko nad górami, odczuwaliśmy chłód²¹⁸. Droga dosyć monotonna: góry, pustynia skalista, w pobliżu wody – trochę pól uprawnych. Na lotnisku czekali na przyjazd J[ego] E[minencji]: mjr Wilczyński²¹⁹, intendent, w nieobecności ppłk. Machowicza dowódcy bazy, ks. kap. Wł[adysław] Słapa²²⁰, p[an]. Zdzieniecki²²¹ – sekretarz poselstwa itd.²²². Samochodami zabrano nas do miasta i odwieziono na kwatery²²³. J[ego] E[minencja] był gościem p[ana] min[istra] Jana Karszo-Siedlewskiego²²⁴, mnie przyjął do swego pokoju ks. kap. Słapa²²⁵.

216 Vide: „«Itinerarium Gawliny»”, 54.

217 Bristol Bombay transportowiec z przeznaczeniem przewozu 24 żołnierzy bądź ładunku bombowego 900 kg. Vide: <http://www.tangmere-museum.org.uk/aircraft-month/bristol-bombay> (dostęp: 4.02.2021).

218 Vide: wzmiankę o podróży Gawlina, *In viam pacis*, 350.

219 Jest wzmiankowany Edward Wilczyński – pilot.

220 Władysław Słapa (1907–1957), duszpasterz Bazy Ewakuacyjnej w Teheranie, kapelan 2. pułku i kawalerii Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich, następnie w Nairobi, Tanganice, od 1944 r. stał na czele duszpasterstwa obozów cywilnych w Afryce brytyjskiej, pod pseudonimem W. Bwana ogłosił drukiem wspomnienia *Polskie duszpasterstwo zagranicą. Persja i Afryka Brytyjska w latach 1942–1950. Reportaż napisany przez kapelana W.P.* (Rzym: b.w., b.d.w.). Vide: szerzej Hejczyk, *Sybiracy pod Kilimandżaro*, 116, 122, 123–124, 141; kazania głoszone do żołnierzy, które zebrał i wydał drukiem, obejmują także kazania głoszone w Rumunii z okazji rocznicy odzyskania niepodległości, vide: Władysław Słapa, *Credo, Domine... Kazania i przemówienia wygłoszone do żołnierzy Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich* (Jerozolima: b.w., 1941); Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie*, 46, 72; Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie*, 104, 108, 127–132, 161, 284; Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych*, 281, 283; vide: przypis nr 273 Gawlina, *In viam pacis*, 127–128; vide: przypis nr 444 Chrostowski, „Dziennik z podróży do ZSRR”, 204.

221 Być może Roman Zdzieński vide: Gawlina, *In viam pacis*, przypis nr 171, 357.

222 Vide: też wzmiankę Chrostowskiego, *Dziennik z podróży do ZSRR*, 204.

223 Zdanie tożsame z publikacją O. Marcina ogłoszoną w Brighton – wyd. z pracy Myszo-
ra, *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, edycja, 204.

224 Vide: też informację Gawlina, *Wspomnienia*, 239. Jan Karszo-Siedlewski (1891–1955) poseł w Teheranie, kierował konsulatem w Bejrucie 1942–42 vide: przypis nr 131 Gawlina, *In viam pacis*, 350; *Dziennik czynności Prezydenta RP*, t. I, 171–172 przypis nr 270 170; *Dziennik czynności Prezydenta RP*, t. II, *passim*.

225 Wzmiankowany vide: z publikacją O. Marcina ogłoszoną w Brighton – wyd. z pracy Myszo-
ra, *Bp Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, 204. Powyższy fragment został zamieszczony w pracy Gallus, Mikołajczak, *Ojciec Marcin Chrostowski*, 112–115.

W Teheranie wypadło nam dłużej się zatrzymać, gdyż sprawa wyjazdu do Rosji zaczęła się komplikować. Minister Kot w liście do J. E. radził nieco poczekać, gdyż obecna chwila miała być nieodpowiednia na przyjęcie J[ego] E[minencji] w ZSRR²²⁶.

Bibliografia

Źródła:

Źródła archiwalne

Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie:

Spuścizna o. Marcina Chrostowskiego:

sygnatura 1508

sygnatura 1511

Źródła drukowane

Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej w świetle dokumentów i rozporządzeń Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, cz. II, zebrał i oprac. Andrzej Czesław Żak, Marek Wesołowski, (Warszawa: Akademia Obrony Narodowej, 2008).

Dziennik czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza 1939–1947, t. I 1939–1942, oprac. Jacek Piotrowski, (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004).

Dziennik czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza 1939–1947, t. II 1939–1942, oprac. Jacek Piotrowski (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004).

Gawlina Józef, *In viam pacis. Dziennik Biskupa Polowego Wojska Polskiego 1939–1945*, wstęp i opracowanie: ks. Jerzy Myszor, (Katowice: Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. prof. Wincentego Myszora, Księgarnia św. Jacka, 2019)

Józef Feliks Gawlina *Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych*, oprac. Andrzej Krzysztof Kunert, t. III *Przemówienia–pisma–rozkazy 1939–1945*, (Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, „Adiutor”, 2002)

Wspomnienia

Arcybiskup Józef Gawlina, *Wspomnienia*, wstęp abp. Szczepan Wesoły, oprac. i przypisami opatrzył Jerzy Myszor, (Katowice: Księgarnia św. Jacka, 2004).
Bocheński Józef, *Wspomnienia* (Kraków: „Philed”, 1994).

226 Tożsame z publikacją o. Marcina, ogłoszoną w Brighton.

- Chrostowski Bronisław, *Biskup Polowy WP w ZSRR*, w *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej w świetle dokumentów i rozporządzeń Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, cz. II, zebrał i oprac. Andrzej Czesław Żak, Marek Wesołowski, (Warszawa: Akademia Obrony Narodowej, 2008), 360–364.
- Chrostowski Marcin, „Dziennik z podróży do ZSRR (27 I – po 12 VIII 1942)”, w *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, Dokument nr 65, edycja dokumentów i wprowadzenie Jerzy Myszor, (Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2013), 204–242.
- Chrostowski Marcin, „Ks. Biskup Gawlina wśród Wojska Polskiego w Rosji. Notatki z podróży”, w *Ks. Biskup J. Gawlina wśród Wojska Polskiego w Rosji*, (Brighton: Nakł. Collegium Marianum, 1970), 5–16
- Chrostowski Marcin, „Wspomnienia z podróży do ZSRR (kwiecień–sierpień 1942)”, w *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, Dokument nr 66, edycja dokumentów i wprowadzenie Jerzy Myszor, (Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2013), 242–246
- Chrostowski Marcin, „Biskup Polowy w ZSRR”, *Rozkaz Wewnętrzny. Do katolickiego Duchowieństwa Polskich Sił Zbrojnych*, 30/9 (1946): 90–91.
- Chrostowski Marcin, „Biskup Polowy WP w ZSRR”, w *Duszpasterstwo wojskowe wobec działań zbrojnych II wojny światowej w świetle dokumentów i rozporządzeń Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, cz. II, zebrał i oprac. Andrzej Czesław Żak, Marek Wesołowski, (Warszawa: Akademia Obrony Narodowej, 2008), 360–364.
- Gawlina Józef, *Biskup Polowy na Wschodzie Biblijnym* (Michigan: nakł. Seminarium Polskiego Orchard Lake, 1943).
- Grzondziel Rafał Jan, „Libertas w herbie Bolonii i Padwy”, w *Wyzwolenie Bolonii. Szlak bojowy 2. Korpusu Polskich Sił Zbrojnych we Włoszech 1943–1945. Antologia tekstów historycznych i literackich*, oprac. Ryszard Kazimierz Lewański, (Bolonia–Warszawa: „Typografia”, 1994), 97–101.
- Grzondziel Rafał Jan, „Libertas w herbie Bolonii i Padwy”, w *Wyzwolenie Bolonii. Szlak bojowy 2. Korpusu Polskich Sił Zbrojnych we Włoszech 1943–1945. Antologia tekstów historycznych i literackich*, oprac. Ryszard Kazimierz Lewański, (Bolonia–Warszawa: „Typografia”, 1994), 92–96.
- Kopański Stanisław, *Wspomnienia wojenne 1939–1946* (Warszawa: „Bellona”, 1990).
- Prauss Stanisław Paweł, *Z Zakopanego na Stag Lane. Wspomnienia konstruktora samolotów PZL-23 Karaś i PZL-46 Sum, współpracownika brytyjskich wytwórni lotniczych Westland, de Havilland i Hawker Siddeley*, wybór, opracowanie i przypisy Edward Malak, (Warszawa–Kraków: Mireki, 2019).
- Reising Paweł, *Spitfire stanął na ognie. Wspomnienia polskiego pilota RAF-u Jana Książczyka (Johna Benetta)* (Warszawa: Fronda, 2020).
- Rostworowskiego Jerzy, *Moje drogi wojenne. Wspomnienia oficera Armii Brytyjskiej. Szkocja–Afryka Zachodnia–Normandia–Holandia–Niemcy 1940–1945*, wybór i oprac. Stanisław Jan Rostworowski i Wojciech Rostworowski, (Pruszków: AJAKS, 2016).

- Słapa Władysław, *Credo, Domine... Kazania i przemówienia wygłoszone do żołnierzy Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich* (Jerozolima: b.w., 1941).
- Studziński Adam Franciszek, *Wspomnienia kapelana Pułku 4 Pancernego „Skorpion” spod Monte Cassino*, (Kraków: Wydaw. i Reklama K&Z Nowakowscy, 1998).
- Szkatuła Jan, „I ja z nimi byłem”, w *Wspomnienia wojenne kapelanów wojskowych 1939–1945*, red. Julian Humeński, (Warszawa: Wydawnictwo Caritas, 1974), 437–449.
- Warakomski Antoni, „Z Brygadą Strzelców Podhalańskich pod Narwik”, w *Wspomnienia wojenne kapelanów wojskowych 1939–1945*, red. Julian Humeński, (Warszawa: Wydawnictwo Caritas, 1974), 351–373.

Opracowania

- Autobiografia. Z ojcem Joachimem Badenim rozmawiają Artur Sporniak i Jan Strzałka* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2014).
- Badura Piotr J. SJ, „Gawlina Józef Feliks (1892–1964), biskup połowy WP, arcybiskup tyt., popularyzator teologii”, w *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 5 1918–1981 a–j, red. Ludwik Grzebień, (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1983), 429–432.
- Biegański Witold, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1939–1945* (Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990).
- Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, edycja dokumentów i wprowadzenie Jerzy Myszor, (Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2013).
- Cygan Wiktor K., Wysocki Wiesław J., „»Kampania polska« 1939 (kampania wrześnieowo-październikowa)”, w *Kapelani Wrześniowi. Służba duszpasterska w Wojsku Polskim w 1939 r. Dokumenty, relacje, opracowania*, red. Wiesław Jan Wysocki, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001), 65–124.
- Deo et Patriae. Wiara i Moc ojca Adama Franciszka Studzińskiego*, red. Jacek Macyszyn, (Warszawa: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej im. płk. dypl. Mariana Porwita, 2016).
- Drzemczewski Jerzy, Ślebioda Tadeusz, *Transatlantyki polskie* (Gdynia: Pomorska Oficyna Wydawniczo-Reklamowa, 2004).
- Dymanus Kazimierz, „Ojciec Adam – kapłan, kombatan i harcerz”, w *Deo et Patriae. Wiara i Moc ojca Adama Franciszka Studzińskiego*, red. Jacek Macyszyn, (Warszawa: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej im. płk. dypl. Mariana Porwita, 2016), 23–32.
- Grunbesitz, Landkonflikte und kolonialer Wandel. Douala 1880 bis 1960* (Stuttgart: Franz Steiner, 1999).
- Emisarski Jan, „Legia Oficerska na środkowym wschodzie”, w *Legia Oficerska na środkowym wschodzie 2 XII 1940 – 2 XII 1941*, (Tel-Aviv: b.w., b.d.w.), 7–9.
- Fa Darren, Finlayson Clive, *The Fortifications of Gibraltar 1068–1945*, illustrated by Adam Hook, (Oxford–New York, Osprey Publishing Midland House, 2006).

- Fenrych Zofia, „Interwencja Służby Bezpieczeństwa w dominikańskim DA w Poznaniu w 1961 roku w świetle materiałów aparatu bezpieczeństwa”, w *Kościół w okowach. Komunistyczny aparat represji wobec Polskiej Prowincji Dominikanów*, red. Marek Miławicki OP, Michał Wenklar (Kraków, Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015), 289–298.
- Gajda Janusz, „Autobiografia O. Adama Studzińskiego OP we «Wspomnieniach kapelana spod Monte Cassino»”, *Nasza Przeszłość* 112 (2009): 341–350.
- Galewicz Franciszek, „Gawlina Józef Feliks (1892–1964)”, w *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, t. 1 A–J, red. Ryszard Bender, (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1994), 138–139.
- Gallus Halina, Mikołajczak Eleonora, *Ojciec Marcin Chrostowski*, (Poznań: Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, 2001).
- Grajnert Jan Paweł, „Radoński Karol Mieczysław (1883–1951)”, w *Polski słownik biograficzny*, t. XXIX, red. Emanuel Rostworowski, (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: PAN 1986), 741–742.
- Gretyngier Robert, Matusiak Wojciech, Zieliński Józef, *Lotnictwo Polskie na Zachodzie 1939–1947 Polish Air Force* (Warszawa: Wydawnictwo ZP [b.d.w.]).
- Grodzki H., „Śp. płk. obs. Andrzej Płachta wspomnienie pośmiertne”, *Skrzydła. Wiadomości ze Świata. Wings – Periodical of the Polish Air Force Association* 37/109 (1975): 26–27.
- Hejczyk Anna, *Sybiracy pod Kilimandżaro. Tengeru polskie osiedla w Afryce Wschodniej we wspomnieniach jego mieszkańców* (Rzeszów–Kraków: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej, 2013).
- Ireneusz Wojewódzki, „Generał pil. Mateusz Iżycki de Notto w kampanii 1939 r.”, w *Kampania Polska '39. Militarne i polityczne aspekty z perspektywy siedemdziesięciolecia*, red. Jerzy Kirszak, Daniel Koreś, (Wrocław: Oddział Instytutu Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2011), 373–386.
- Jarkiewicz Katarzyna, „Specyfika formacji DA «Beczka» na tle funkcjonowania duszpasterstw akademickich w Krakowie”, w *Kościół w okowach. Komunistyczny aparat represji wobec Polskiej Prowincji Dominikanów*, red. Marek Miławicki OP, Michał Wenklar, (Kraków, Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015), 317–330.
- Jaskulski Waldemar, „Zarys dziejów Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Stambule w okresie od września 1939 r. do lipca 1945 r.”, *Acta Turcica. Online Thematic Journal of Turkic Studies* 29 (2019), <https://actaturcica.files.wordpress.com/2019/11/i-03-26-37-2.pdf> (dostęp: 14.02.2021 r.).
- Pawlak Jerzy, *Polskie eskadry w latach 1918–1939* (Warszawa: Wydawnictwo Komunikacji i Łączności, 1989).
- Judycki Zbigniew Andrzej, *Polski Uniwersytet na obczyźnie w Londynie. Słownik biograficzny pracowników naukowych* (Londyn: Polski Uniwersytet na Obczyźnie, 2008).

- Jurga Tadeusz, *Obrona Polski 1939. Życiorysy dowódców jednostek polskich w wojnie obronnej 1939 r. opracował Waldemar Strzałkowski* (Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”, 1990).
- Kaczmarek Krzysztof, *Nie tylko Rothesay. Oficerskie obozy izolacyjne oraz obóz dyscyplinarny dla żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych w Wielkiej Brytanii (1940–1943)* (Rzeszów–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2020).
- Kadry morskie Rzeczypospolitej*, t. I Polska Marynarka Handlowa Absolwenci Szkół Morskich 1922–1992, red. Jan Kazimierz Sawicki, (Gdynia: Wyższa Szkoła Morska, 1994)
- Kapała Zbigniew, „Śląscy kapelani w Polskich Siłach Zbrojnych na obczyźnie”, w *Wojskowa służba śląskich duchownych w latach 1918–1980*, red. Zbigniew Kapała, Jerzy Myszor, (Katowice: Akademia Teologii Katolickiej, Muzeum Śląskie, 1999), 79–99.
- Karpus Zbigniew, „Radoński Karol Mieczysław (1883–1951)”, w *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, t. 3 R–Ż, red. Ryszard Bender, (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1995), 2–3.
- Kaufmann Joseph Erich, Jurga Robert M., *Twierdza Europa. Europejskie fortyfikacje w II wojnie światowej*, przekład Sławomir Kędzierski, (Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2013).
- Kędzierski Janusz, „Iżycki Mateusz”, w *Polski słownik biograficzny*, t. X, red. Kazimierz Lepszy, (Wrocław–Warszawa–Kraków: Polska Akademia Nauk, 1962–1964), 202–203.
- Kiedos Józef, „Matuszek Józef (1890–1983)”, w *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. Mieczysław Pater, (Katowice: Księgarnia Świętego Jacka, 1996), 266–267.
- Klobuch Klaudiusz, *Geneza lotniczego września. Polska doktryna lotnicza i konstrukcje samolotów bojowych na tle wrogów i sojuszników 1926–1939* (Warszawa: ZP Grupa, 2009).
- Kowalczyk Andrzej, *Buk. Zarys dziejów miasta* (Poznań: Kantor Wydawniczy SAWW, 1989).
- Kowalkowski Alojzy F., „Duszpasterstwo Polskich sił powietrznych we Francji i w Wielkiej Brytanii 1939–1945”, *Studia Pelplińskie* 10 (1979): 152–213.
- Król Waclaw, *Polskie dywizjony lotnicze w Wielkiej Brytanii 1940–1945* (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1982).
- Kryska-Karski Tadeusz, Żurkowski Stanisław, *Generałowie Polski niepodległej* (Warszawa: „Editions Spotkania”, 1991).
- Krzyże Zasługi z Mieczami dla Polskiej Marynarki Handlowej” [b.a.], *Poland on the Seas. Polska na morzach* 5/34 (1943): 10–11.
- „Ks. Kan. Henryk Czorny”, *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza* 26/99 (1965), 292 passim.
- Legia Oficerska na środkowym wschodzie 2 XII 1940 – 2 XII 1941*, Tel-Aviv [b.d.w.]
- Leżeński Cezary, Kukawski Lesław, *O kawalerii polskiej XX wieku* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991).

- Litwiński Robert, *Kordian Józef Zamorski „granatowy” generał* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2018).
- Łazor Jerzy, „Dzieje linii lewentyńskiej Polskich Linii Lotniczych «LOT» w latach 30”, w *Ekonomia. Społeczeństwo. Studia ofiarowane prof. dr hab. Januszowi Kalińskiemu w 70 rocznicę urodzin*, red. Andrzej Zawistowski, (Warszawa: Szkoła Główna Handlowa, Oficyna Wydawnicza 2012).
- Marecki Józef, „Dominikanie krakowscy w świetle sprawozdań funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa z lat 1945–1956”, w *Kościół w okowach. Komunistyczny aparat represji wobec Polskiej Prowincji Dominikanów*, red. Marek Miławicki OP, Michał Wenklar, (Kraków, Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015), 250–270.
- Mierzwiński Zbigniew, *Generałowie II Rzeczypospolitej*, t. 1, (Warszawa: Wydawnictwo Polonia, 1990), 97–111.
- Mierzwiński Zbigniew, *Generałowie II Rzeczypospolitej* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen 1995), t. 2, 153–165.
- Miławicki Marek OP, „Dominikański gazda na Wiktorówkach. O. Paweł Kiełlar i duszpasterstwo tatrzańskie w latach 1958–1967”, w *Kościół w okowach. Komunistyczny aparat represji wobec Polskiej Prowincji Dominikanów*, red. Marek Miławicki OP, Michał Wenklar, (Kraków, Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015), 330–398.
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Dziennik Urzędowy* 1/XXI (1939).
- Mordawski Hubert, *Polskie lotnictwo wojskowe 1918–1920. Narodziny i walka* (Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie Oddział Publicat, 2009).
- Murgrabia Jerzy, *Symbole wojskowe Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1946* (Warszawa: „Bellona”, 1990).
- Myszor Jerzy, „Itinerarium Gawliny (styczeń–wrzesień 1942)”, w *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, edycja dokumentów i wprowadzenie Jerzy Myszor, (Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2013), 53–59.
- Nitecki Piotr, *Biskupi kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny* (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 2000), 110.
- Partyka Jan, *Odznaki i oznaki Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1945 (wojska lądowe)* (Rzeszów: „Libri Ressoivienses”, 1997).
- Pater Mieczysław, „Gawlina Józef Feliks (1892–1964)”, w *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. Mieczysław Pater, (Katowice: Księgarnia Świętego Jacka, 1996), 111–112.
- Gawlina Józef Feliks (1892–1964)*, w *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. Mieczysław Pater, (Katowice: Księgarnia Świętego Jacka, 1996), 111–112.
- Pawlak Jerzy, *Plonące bazy – wrzesień 1939* (Warszawa: Wydawnictwo Retro-Art, 2004).
- Pertek Jerzy, *Druga mała flota* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1983).
- Pertek Jerzy, *Królewski Statek „Batory”* (Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1975).
- Piotr Stawewski, *Generałowie Polscy. Zarys portretu zbiorowego 1776–1945* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-Jr: Bellona, 2010), 210.

- Piwowoński Jan, *Flota spod Biało-Czerwonej* (Warszawa: „Nasza Księgarnia”, 1989).
- Porwoł Paweł, „Czorny Henryk (1907–1965)”, w *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. Mieczysław Pater, (Katowice: Księgarnia Świętego Jacka, 1996), 75–76.
- Porwoł Paweł, „Winczowski Franciszek (1905–1974)”, w *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. Mieczysław Pater, (Katowice: Księgarnia Świętego Jacka, 1996), 463–464.
- Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: słownik biograficzny*, t. 4 M–P, red. G. Mazur, (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2009), 406–407.
- Puciłowski Józef OP, *Portrety imienne i bezimienne. Polscy dominikanie a bezpieka 1945–1989*, (Kraków, Wydawnictwo Esprit, 2017).
- Rocznik służby zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej według stanu na 1 kwietnia 1933 r.*, (Warszawa: Wydany przez Klub Urzędników Polskiej Służby Zagranicznej, 1933).
- Rocznik Służby Zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej według stanu na 1 kwietnia 1938* (Warszawa: Wydany przez Stow. Samopomoc Urzędników Polskiej Służby Zagranicznej, 1938).
- Sawicki Jan Kazimierz, *Podróże polskich statków 1939–1945* (Gdynia: PTN, 1989).
- Skibniewski Andrzej, „Zakarpacie podchody w przededniu katastrofy”, *Przemyski Przegląd Kulturalny* 2/9 (2008): 9–25.
- Sojda Grzegorz, Śliżewski Grzegorz, Hodyra Piotr, *Ci cholerni Polacy! Polskie Siły Powietrzne w Bitwie o Anglię* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Alma-Press, 2016).
- Spież Jan Andrzej OP, „Wydarzenia 23 listopada 1961 r. w klasztorze oo. Dominikanów w Poznaniu i ich konsekwencje”, w *Kościół w okowach. Komunistyczny aparat represji wobec Polskiej Prowincji Dominikanów*, red. Marek Miławicki OP, Michał Wenklar, (Kraków, Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015), 299–317.
- Stefan Czum, Waldemar Wójcik, *Dowódcy lotnictwa i obrony powietrznej* (Poznań: Zespół Redakcyjno-Wydawniczy WLiOP, Redakcja „Przeglądu Wojsk Lotniczych i Obrony Powietrznej”, 1998).
- Stefan Czum, Waldemar Wójcik, *Generalowie w stalowych mundurach* (Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, Redakcja Czasopism Wojsk Lotniczych i Obrony Powietrznej, 2003).
- Stobiecki Rafał, *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005).
- Syrek Judyta, *Nie bój się żyć. Biografia ojca Joachima Badeniego* (Kraków: Wydawnictwa Znak, 2014).
- Szwedo Bogusław, *Kapelani wojskowi na drogach ku niepodległości. Sto biografii na stulecie Biskupstwa Polowego w Polsce*, słowo wstępne ks. Bp gen. Bryg. Józef Guzdek Biskup Polowy Wojska Polskiego, (Warszawa: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu 2019).
- Szwedo Bogusław, *Zawsze w pierwszej linii. Kapłani odznaczeni Orderem Virtuti Militari 1914–1921, 1939–1945*, słowo wstępne Ks. Bp. Gen. Dyw. Sławoj

- Leszek Głódź Biskup Polowy Wojska Polskiego, (Warszawa: Wydawnictwo Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego: „Rytm”, 2004).
- Szyborski Wiktor, „Konferencja Ojca Marcina Chrostowskiego wygłoszona w obozie w Rothesay. Przyczynek do życia religijnego oficerów przebywających na wyspie Bute”, *Nasza Przeszość* 134 (2020): 233–250.
- Szyborski Wiktor, „Sermons of Dominican Marcin Bronisław Chrostowski Delivered during World War II”, *Folia Historica Cracoviensia* 26/2 (2020): 103–200.
- Ślizewski Grzegorz, *Gorzka słodycz Francji. Polscy piloci myśliwscy wiosny 1940 roku* (Warszawa: ZP Wydawnictwo, 2010).
- Święch Stanisław, „Zair dawniej i dziś: zaangażowanie misyjne w Polskiej Prowinjii Sercanów w Zairze”, *Symposium* 1/1 (1997): 47–59.
- Tadeusz Jerzy Krzystek, *Polskie Siły Powietrzne w Wielkiej Brytanii w latach 1940–1947 łącznie z Pomocniczą Lotniczą Służbą Kobiet (PLSK – WAAF). Imienny wykaz personelu wszystkich stopni oraz dalsze dane uzyskane po 1947 roku*, Warszawa 2008.
- Terlecki Olgierd, *Bojowe szlaki pustynne* (Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1983).
- Tym Juliusz S., „Dowódcy pułków pancernych i kawalerii pancernej 2. Korpusu. Zarys portretu zbiorowego” *Studia z dziejów wojskowości* 6 (2017): 325–364.
- Vantheimsche Guy, „The Birth of Commercial Air Transport in Belgium (1919–1923)”, *Revue belge de philologie et d’histoire. Histoire medievale, moderne et contemporaine – Middelleeuwse, moderne en hedendaagse geschiedenis* 78 fasc 3–4 (2000): 913–944.
- Waszkiewicz Zofia, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych II Rzeczypospolitej* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000).
- Werra Zbigniew, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie gen. Władysława Andersa 1941–1947* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2009).
- Wesołowski Marek, *Duszpasterstwo w II Korpusie gen. Władysława Andersa* (Kielce: „Color Press”, 2004).
- Wichrowicz Cyprian J. OP, „Badeni Joachim Kazimierz (1912–2010), dominikanin, duszpasterz akademicki, popularyzator teologii”, w *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 10 2004–2013 A–Z, red. Tomasz Błaszczyk, Waldemar Gliński, Józef Mandziuk, (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Papieża Jana Pawła II w Warszawie, Biblioteki Narodowej i Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2019), 25–27.
- Wichrowicz Cyprian Jan OP, „Studziński Adam Franciszek (1911–2008), dominikanin, generał brygady, autor literatury wspomnieniowej”, w *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 10 2004–2013 A–Z, red. Tomasz Błaszczyk, Waldemar Gliński, Józef Mandziuk, (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Papieża Jana Pawła II w Warszawie, Biblioteki Narodowej i Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2019), 1054–1056.

- Wiśnicki Janusz, „Władysław Wielhorski jako badacz problematyki litewskiej i białoruskiej”, *Annales Universitatis Mariae Curiae-Skłodowska. Sectio F* 54/55 (1999/2000): 261–270.
- „XIII Obsada etatowa katolickiego duszpasterstwa wojskowego wg etatów pokojowych Kurii Polowej i okręgów korpusów oraz przydziałów mobilizacyjnych”, w *Kapelani Wrześniowi. Służba duszpasterska w Wojsku Polskim w 1939 r. Dokumenty, relacje, opracowania*, red. i oprac. Wiesław Jan Wysocki, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001), 499–507.
- „XXVI Biogramy kapelanów wrześniowych”, w *Kapelani Wrześniowi. Służba duszpasterska w Wojsku Polskim w 1939 r. Dokumenty, relacje, opracowania*, red. i oprac. Wiesław Jan Wysocki, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001), 561–656.
- „XXVII Relacje kapelańskie z kampanii polskiej 1939 roku”, w *Kapelani Wrześniowi. Służba duszpasterska w Wojsku Polskim w 1939 r. Dokumenty, relacje, opracowania*, red. i oprac. Wiesław Jan Wysocki, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001), 657–903.
- Zakrzewski T., „Znaczenie wojskowe L.O.”, w *Legia Oficerska na środkowym wschodzie 2 XII 1940 – 2 XII 1941*, (Tel-Aviv: b.w., b.d.w.), 12.
- Zarzycka Zyta, „Brandys Jan (1886–1970)”, w *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. Mieczysław Pater, (Katowice: Księgarnia Świętego Jacka, 1996), 45–47.

Źródła internetowe

- <http://www.royal-navy.org/warships/period-11/index.php?name=2#212> (dostęp: 2.02.2021).
- <https://www.findagrave.com/memorial/169631813/richard-joseph-fitzgerald> (dostęp: 7.02.2021).
- <https://www.ministryforheritage.gi/heritage-and-antiquities/st-josephs-church-1081> (dostęp: 2.02.2021).
- <https://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dfree.html> (dostęp: 11.02.2021).
- <https://www.anglicancommunion.org/structures/member-churches/member-church/diocese.aspx?church=west-africa&dio=freetown-%28sierra-leone%29> (dostęp: 11.02.2021).
- <https://www.edwardians.org/roman-catholic-missions-in-sierra-leone-> (dostęp: 7.02.2021).
- <http://www.tpzw.pl/?galeria-niepospolitych-zdunskowolan,115> (dostęp: 5.02.2021).
- <http://www.gcatholic.org/dioceses/diocese/doua0.htm#15035> (dostęp: 3.02.2021).
- https://en.wikipedia.org/wiki/Roman_Catholic_Archdiocese_of_Douala (dostęp: 3.02.2021).
- <https://www.catholic.com/encyclopedia/vicariate-apostolic-of-stanley-falls> (dostęp: 3.02.2021).

<http://www.videofact.com/polska/gotowe/k/korsak/korsak.html> (dostęp: 13.02.2021).

<https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/btestag.html> (dostęp: 13.02.2021).

<http://www.gcatholic.org/hierarchy/data/bishops-DEG.htm#7295> (dostęp: 7.02.2021).

<https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bblanquet.html> (dostęp: 13.02.2021).

<http://www.tangmere-museum.org.uk/aircraft-month/bristol-bombay> (dostęp: 4.02.2021).

https://data.bnf.fr/fr/13092430/joseph_bouchaud/ (dostęp: 3.02.2021).

<https://www.battleships-cruisers.co.uk/malaya.htm> (dostęp: 2.02.2021).

<https://www.polishairforce.pl/odznaczenia/afc.html> (dostęp: 3.02.2021).

<https://web.archive.org/web/20070522081526/> (dostęp: 2.02.2021).

http://www.poles.org/db/K_names/Korsak_WR.html (dostęp: 13.02.2021).

<https://www.newadvent.org/cathen/10201a.htm> (dostęp: 13.02.2021).

<http://www.scarletfinders.co.uk/112.html> (dostęp: 13.02.2021).

<https://www.polishairforce.pl/kapelani.html> (dostęp: 3.02.2021).

<http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bkell.html> (dostęp: 2.02.2021).

<https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/blemam.html> (dostęp: 3.02.2021).

<https://www.catholic-hierarchy.org/diocese/ddoua.html> (dostęp: 3.02.2021).

<http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bgrandi.html> (dostęp: 3.02.2021).

<http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bmlakic.html> (dostęp: 3.02.2021).

<http://www.gcatholic.org/dioceses/diocese/doua0.htm> (dostęp: 3.02.2021).

<http://www.gcatholic.org/dioceses/diocese/bang2.htm> (dostęp: 3.02.2021).

<http://www.gcatholic.org/dioceses/diocese/kisa0.htm> (dostęp: 3.02.2021).

<http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/djuba.html> (dostęp: 3.02.2021).

<http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bfitz.html> (dostęp: 5.02.2021).

<http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bthomg.html> (dostęp: 7.02.2021).

<http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/brado.html> (dostęp: 13.02.2021).

